

ÖZ

Bu çalışmada esas olarak iki soruya yanıt aranmıştır. Birincisi XIX. yüzyılın ilk yarısında AYDIN kimler tarafından nasıl yönetilmiş, ikincisi ise AYDIN ne zaman ve hangi şartlarda Anadolu eyaletinden ayrılıp müstakil bir eyalet haline gelmiştir?

ABSTRACT

In this study, two main issues have been tried to answer: The first is that in the first half of the XIXth century, by whom and how AYDIN was governed. As the second, when and in which condition AYDIN was separated from Anatolian province (*eyalet*) and became an independent one.

ANAHTAR SÖZCÜKLER / KEY WORDS: Aydın, Aydın eyaleti, yönetim, Anadolu eyaleti, müstakil eyalet / Aydın, province of Aydın, administration, province of Anadolu, independent province

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	i
İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
GİRİŞ	- 1 -
1. Konu ve Kaynaklar	- 1 -
2. XVIII. Yüzyılın Sonları ve XIX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı İmparatorluğu ..	- 7 -
I. BÖLÜM	- 28 -
AYDIN'DA ÂYANLIK VE MERKEZİLEŞME ÇABALARI	- 28 -
1.1. Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları	- 28 -
1.2. Aydın Muhassıllığının Sadrazam Haslığına Çevrilmesi	- 40 -
1.3. 1811 Yılı ve Aydın	- 44 -
II. BÖLÜM	- 50 -
AYDIN'DA MUTASARRIFLIK (1817-1833)	- 50 -
2.1. Aydın'da Mutasarrıflık Yönetiminin Başlaması	- 50 -
2.2. Anadolu Eyaletinin Yeniden Organizasyonu: 1826 Sonrası Yeni Mülkî Yönetimin Aydın'a Getirdikleri	- 57 -
2.3. Merkezleşmeye Tepki: Atçalı Kel Mehmet	- 63 -
2.3.1. Atçalı Kel Mehmet'in Tepkisinin Nedenleri	- 64 -
2.3.2. Kısa İktidarı	- 68 -
2.4. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu Valiliği Talebi	- 72 -
III. BÖLÜM	- 79 -
TANZİMAT VE AYDIN	- 79 -
3.1. Aydın Müşirliği ve Aydın Eyaletinin Kuruluşu	- 81 -
3.2. Aydın Muhassıllığı	- 90 -
3.3. Aydın-İzmir Çekişmesi: Aydın'ın Eyalet Merkezliğini Kaybedişi	- 95 -
SONUÇ	- 100 -
ÖZET	- 104 -
SUMMARY	- 105 -
TEŞEKKÜR	- 106 -
KAYNAKLAR	- 107 -
EKLER	v
ÖZGEÇMİŞ	1

KISALTMALAR

A. MKT	:	Amedi Mektubî Kalemî
age.	:	adı geçen eser
agm.	:	adı geçen makale
agt.	:	adı geçen tez
ANÜ	:	Anadolu Üniversitesi
AÜ	:	Ankara Üniversitesi
bk.	:	bak
bkz	:	bakınız
BOA.	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	:	Çeviren
DŞS	:	Denizli Şer'îye Sicilleri
DTCF	:	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
DVİA	:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
EÜ	:	Ege Üniversitesi
H.	:	Hicri
Haz.	:	Hazırlayan
HH	:	Hatt-ı Hümayun
IRCICA	:	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA.	:	İslam Ansiklopedisi
İ.DH	:	İrade-i Dahiliye
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
İÜM	:	İstanbul Üniversitesi Mecmuası
KKTC	:	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
M.	:	Miladi
MŞS	:	Manisa Şer'îye Sicilleri
OA	:	Osmanlı Araştırmaları
Ör.	:	Örnek

TAD	:	Tarih Araştırma Dergisi (Ankara)
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TV	:	Tarih Vesikaları (İstanbul)
vb	:	ve benzeri
VD.	:	Vakıflar Dergisi (Ankara)
vs	:	ve saire
Vol.	:	Volume
YÜ	:	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
yy.	:	yüzyıl

GİRİŞ

1. Konu ve Kaynaklar

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aydın'da Yönetim başlığını taşıyan bu çalışmada, Aydın tarihi araştırmalarında göz ardı edilen Aydın'da yönetim konusu ele alınarak Aydın'ın kent tarihi çalışmalarında hak ettiği yeri almasına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Kent tarihleri, parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihinden ayrılamazlar. Bir kentin gelişim çizgisi, şehrin bağlı olduğu bölgenin gelişme çizgisini yansıtır. Bu nedenle yalnız şehrin değil, üzerinde çalışılan bölgenin de tanınması gerekir. Konumuz yönetim olduğundan bu çalışma, bir bakıma Osmanlı yönetim anlayışının ve idari sisteminin küçük ölçekte bir değerlendirmesidir.

Osmanlı, üç kıtaya yayılmış; kurmuş olduğu idari kurumlarıyla bünyesindeki birçok etnik ve dinî topluluğu başarıyla yönetmiş büyük bir devlettir. XVI. yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmasının ve bundan sonra üç yüzyıl daha ayakta kalabilmesinin temelinde, uygulamaya çalıştığı merkezîleştirme politikaları yatmaktadır. Ancak Osmanlı devlet sistemi, dünyada meydana gelen siyasi ve ekonomik değişikliklere bağlı olarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla önceki yüzyıldan devraldığı, işlemez hâle gelmiş bir yönetim mekanizmasıyla girmiştir. Bir taraftan Anadolu ve Rumeli'de artan güvenlik sorunları, diğer taraftan taşradaki âyanların artan iktisadi gücü ve yaygınlaşmaya başlayan adem-i merkeziyet yanlısı eğilimler merkezî yönetimin güç kaybına uğradığını gösteren en önemli belirtilerdir.

XVIII. yüzyılın son dönemlerinde merkezî yönetimde görülmeye başlayan bozulmalar, bu yüzyılda taşra yönetimine de yansımıştır. Taşradaki bütün idari

birimlerde hissedilir derecede bir otorite boşluğu oluşmuş, bunun sonucunda da ortaya çıkan boşluk yerel güçler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'nın en büyük eyaletlerinden biri olan Anadolu eyaleti de siyasi, askerî ve ekonomik gelişmelerden etkilenmiştir. Bu durumu düzeltmek için devletin aldığı tedbirlerin taşraya yansması ve merkez-taşra mücadelesi önemle durulması gereken konuların başında gelmektedir.

Çalışmamız, XIX. yüzyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Konuyu bu dönemle sınırlandırma sebeplerini şu şekilde açıklayabiliriz: Aydın ile ilgili tarih çalışmaları genellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısı ile sınırlı kalmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından önce kentin ayrıntılı tarihinin bulunmaması büyük bir eksikliktir. XVII ve XVIII. yüzyıl Aydın'ıyla ilgili çalışmalar yeni yeni başlamıştır. Bu nedenle XIX. yüzyılın ilk yarısına ait bir çalışmanın bundan sonraki araştırmalara ışık tutacağı düşüncesindeyiz.

Bizi bu çalışmayı yapmaya yönelten en önemli sebep; XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı idari yapılanması içinde Aydın'ın, nasıl bir idari statüye sahip olduğunun şimdiye dek tam olarak açıklığa kavuşturulamamış olmasıdır. Bu güne kadar yapılmış çalışmalarda araştırmacılar Aydın eyaletinin kuruluş tarihini 1811, 1826, 1833 ve 1836 yılları olarak belirtmektedirler. Gerçekten, 1811 yılı, Aydın için bir dönüm noktası mıdır? Bu konuda sıkça başvurulan eserlerde, özellikle temel bir başvuru eseri olarak kabul edilen Asaf Gökbel'e ait "*Aydın İli Tarihi*" adlı kitapta Aydın eyaletinin kuruluş yılının 1811 olarak kaynak belirtilmeksizin ifade edilmesi, oldukça dikkat çekici bulunmuştur. *Yurt ve İslam Ansiklopedilerinin* "*Aydın*" maddeleri, Pars Tuğlacı'nın "*Osmanlı Şehirleri*" adlı kitabı, Yuzo Nagata'nın "*Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme* " adlı eseri, Mehmet Okurer'in *Kuruluştan Kurtuluşa İzmir* adlı eseri gibi birçok çalışmada, Aydın'ın eyalet haline getiriliş tarihi olarak, muhtemelen Gökbel'e dayanılarak 1811 yılı verilmektedir. Bu bilginin doğru olup olmadığını kontrol etmek amacıyla başka kaynaklara bakıldığında, eyaletin kuruluş tarihi konusunda bir anlaşmazlığın olduğu

fark edilmiştir. Tuncer Baykara'nın "XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti" isimli bitirme tezinde, 1811 yılında bir takım değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, eyaletin bu tarihte kurulmadığı; Tire'deki sancak merkezinin bu tarihte Aydın Güzelhisarı'na getirilmiş olabileceği; eyalet haline gelişinin ancak 1833 yılına rastladığı belirtilmektedir. Adı geçen çalışma esas alınarak Serap Tabak tarafından yapılan *İzmir'de Mülki İdare ve İdareciler* adlı doktora tezinde de Baykara'nın görüşlerine paralel ifadeler yer almaktadır. Yine Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin Feridun Emecen tarafından yazılan "Aydın" maddesi, Arzu Tozduman'ın *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)* adlı yüksek tez çalışmasında ise Aydın eyaletinin kuruluş tarihi olarak 1826 yılı verilmektedir. 1836 yılını ise Aydın eyaletinin kuruluş tarihi olarak veren tek araştırmacı Çağatay Uluçay'dır. Fakat Uluçay aslında eyaletin kuruluş tarihi olarak 1811, 1833 ve 1836 yıllarını da eserlerinde kullanmıştır. Batı Anadolu gibi önemli bir bölgede kurulmuş olmasına rağmen, Aydın eyaletinin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilginin olmaması, oldukça şaşırtıcıdır. Birbirinden farklı olan bu dört görüşe, günümüzde yapılan çalışmalarda da rastlamaktayız.

1811 yılı etrafında oluşan bu belirsizlik, çalışma süresince aklımızdan hiç silinmedi. Hatta bizimle özdeşleştiğini bile söyleyebiliriz. Bir tarih, bir kent için bu kadar önemli olabilir mi? Bu tarihte Aydın'da neler oldu? Bu tarihin Aydın için önemi neydi? Aydın eyaleti bu tarihte mi kuruldu? Yoksa Aydın Güzelhisarı, sadece sancak merkezi mi oldu? Çalışmanın başlangıç aşamasında karışıklığı çözmek istedik. Ancak ileriki dönemlerde bunun o kadar da kolay çözülecek bir sorun olmadığını gördük. Bu problemin çözümlünü zor kılan nedenlerin başında, kente ait şer'ie sicillerinin olmaması geliyordu. Bir kentin yönetim tarihinin sicillerine bakılmaksızın yazılmasının çok zor olduğu, herkesçe bilinen bir gerçektir. Biz de bu durumu göz ardı edemezdik. Bu sebeple, bölgeye yakın şehirlerden Manisa'ya ait bazı sicil defterlerini incelemenin faydalı olabileceğini düşündük. Çalışmamızda temel kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun, Cevdet Dahiliye ve İrade tasnifi belgelerini kullandık. Fakat bu tür tasniflerdeki belgelerin yanında inceleyemediğimiz birçok defter ve belge tasnifinin olduğunun farkındayız.

Amacımız ve araştırmamızın yöntemi ikinci el kaynaklarda verilen farklı dört tarihin arşiv kaynaklarından doğru olup olmadığının sınanması doğrultusunda olduğundan bu tarihlerle ilgili bilgi ve belgelere kolayca ulaşabileceğimiz tasnifleri taramayı tercih ettik.

Araştırmanın birinci el kaynak açısından eksik kalmasının bir diğer sebebi de il yıllıkları ile özel gazetelerin yüzyılın ikinci yarısında yayınlanmaya başlamasıdır. Bütün bu nedenler, Aydın eyaletinin 1800–1850 yılları arasındaki yönetici zümresinin kronolojik olarak belirlenmesini engellemiştir. Çalışmamızdaki eksiklikler, ikinci el kaynakların derinlemesine incelenmesi yoluyla giderilmeye çalışılmıştır.

Şüphesiz ki Aydın'ın idari yapılanmasının kavranabilmesi için Osmanlı idari sistemin iyice bilinmesi gerekir. Kronikler dönemin siyasi olayları hakkında bilgi edindiğimiz eserlerdir. Vasıf ve Esat Efendiler XVIII. yüzyılın sonlarıyla ilgili bilgi edindiğimiz vak'anüvistlerden olurken, Şanizade Mehmet Ataulлах Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa XIX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan döneme ait bilgiler veren saray tarihçileridir. 1826–1850 yılları arasını kapsayan on dört yıllık süreye ilişkin bilgiler için de Ahmet Lütfi Efendi'nin Tarihi'ne başvurulmuştur. Ayrıca çalışmamızda Arudell, Major Keppel, Charles Texier ve J. M. Tancoigne gibi yabancı seyyahların seyahatnamelerinden de yararlanılmıştır. Bunu yanında Osmanlı idari tarihi ile ilgili bilgiler veren Musa Çadırcı, İlber Ortaylı, Rıfat Özdemir ve İbrahim Yılmazçelik gibi çağdaş tarihçilerin çalışmaları da konumuzu değerlendirme aşamasında önemli başvuru eserlerimizden olmuştur.

Genel nitelikteki eserlerin dışında Aydın tarihi için Asaf Gökbel ve Hikmet Şölen'in "*Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*" adlı eseri, çalışmamızın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu eser, Aydın ilinin siyasi ve kültürel tarihi hakkında bilgi veren temel yapıt niteliğindedir. Bunun yanı sıra Tuncer Baykara'nın *XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti* başlıklı bitirme tezi Aydın eyaletiyle ilgili bilgileri içeren bir diğer önemli eserdir. Yine Baykara'nın Anadolu'nun *Tarihi*

Coğrafyasına Giriş İdari Taksimat I isimli kitabı sadece Aydın için değil tüm eyaletler için de bilgiler elde edebildiğimiz diğer bir araştırmadır. Arzu Tozdumanın 1844 yılı temettuat defterlerine dayalı olarak yaptığı “*Aydın Güzelhisarı’nın Sosyal ve İktisadi Yapısı (1844)*” adlı yüksek lisans tezi ve Serap Tabak’ın “*İzmir’de Mülki İdare ve İdareciler*” adlı doktora tezi, çalışmamızda kullandığımız diğer temel kaynaklar olmuştur. Ayrıca Aydın eyaletinin sancakları içerisinde yer alan Saruhan sancağının tarihi üzerine yapılmış çalışmalardan faydalanarak eyaletin hangi tarihte kurulduğuna dair ipuçları edinmeye çalıştık. Bu konuda özellikle Çağatay Uluçay’ın “*XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*” isimli çalışması Manisa Şer’iye Sicilleri’nden alınma birçok belgeyi içerdiğinden sıkça başvurduğumuz bir diğer eserdir. Aynı yazarın “*Atçalı Kel Mehmet*” isimli kitabı Atçalı Kel Mehmet ayaklanmasının değerlendirilmesinde en önemli kaynağımızı oluşturmuştur.

Manisa’nın yönetiminde söz sahibi olmuş Karaosmanoğulları âyan ailesi üzerine Yuzo Nagata’nın “*Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*” başlıklı çalışma Karaosmanoğulları ailesinin tarihi ve bölge yönetimindeki rolü hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır.

Çalışmamızın planını Aydın’ın idari yapılanmasını derinden etkileyen olayları temel alarak yaptık. Osmanlı devlet yönetiminin ele alındığı birinci bölümde, yönetim sisteminin XIX. yüzyıldaki durumu, bu dönemdeki iç ve dış gelişmeler, merkez-taşra teşkilatı ile âyanlık kurumu ve Sened-i İttifak konuları üzerinde durularak, ele aldığımız dönemin bütünü hakkında bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, Aydın’daki güçlü âyan ailelerinden Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları’nın devletle olan ilişkileri ve bölge yönetimindeki rolleri ele alınmıştır. Bu bölümde Aydın kent tarihinin iki önemli düzenlemesi olan Aydın muhassıllığının sadrazam haslığına çevrilmesi ve tarihçiler arasında fikir ayrılığına sebep olan 1811 yılı üzerinde durulup, merkez ve taşra bağlamında Aydın’ın bu tarihteki konumu açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, Aydın’da vezir rütbeli mutasarrıflar öncülüğünde mutasarrıflık yönetiminin başlaması, Aydın yönetiminde

1826 sonrasında yapılan reformlar ve bu reformlara halkın tepkisi olarak nitelenebilecek Atçalı Kel Mehmet olayı üzerinde durulmuştur. Ayrıca Mısır meselesinin Aydın üzerindeki etkileri incelenmiştir. Dördüncü bölümde, *Tanzimat ve Aydın* başlığı altında Tanzimat'ın taşraya yansımaları, müşirlik teşkilatıyla Aydın eyaletinin kurulması, Aydın muhassıllığı, İzmir ile Aydın arasında yaşanan idari çekişmeler ve bu süreç sonucunda Aydın Güzelhisarı'nın eyalet merkezliğini kaybetmesi ve eyaletin yeni merkezinin İzmir olması konuları irdelenmiştir.

2. XVIII. Yüzyılın Sonları ve XIX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı

İmparatorluğu

Osmanlı merkezi yönetimi XVIII. yüzyılda, kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki siyasi, askerî ve iktisadi gücünden yoksundu.¹ XVII. yüzyılda başlayan taşradaki âyan nüfuzu, XVIII. yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmelere ve mevcut koşullara bağlı olarak giderek artmış ve genişlemişti.

1726 yılı Osmanlı tarihinin önemli dönemeçlerinden biri olmuştur. Bu tarihten itibaren, enderunlu vali tayinine son verilmiş; valiler, sancak veya eyaletlerin önde gelen kişileri ve yerli ağalar arasından atanmaya başlanmıştır. Böylece, Osmanlı miri toprak sisteminin bozulmasından bu yana, büyük servet kazanmış olan ailelere buldukları çevrede derebeyi olma imkânı tanınmış; sonuçta Osmanlı yönetimi feodal bir nitelik kazanmıştır. 1768–1774 ve sonraki 1788-1792'deki Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarının, adem-i merkezileşme sürecini iyice hızlandırdığı görülür. XIX. yüzyıl başlarına gelindiğinde âyanlar Anadolu ve Rumeli'de yeni bir sosyal sınıf olarak karşımıza çıkarlar. Bu dönemde Osmanlı taşrası, 20 kadar hanedan niteliğindeki âyan ailesinin yönetimi altına girmiş ve 1808'da Osmanlı sultanı, âyanları İstanbul'a davet etmek zorunda kalmıştır.

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için her yönüyle önceki yüzyıllardan çok daha farklı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı, gerek toprak ve gerekse nüfus bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biriydi. Ancak kurum ve kuruluşları bu büyüklüğü taşıyabilme kapasitesinden çok uzaktı. Taşra yönetimindeki çözümler ve merkezî otorite boşluğu, Balkanlar'da Fransız Devrimi sonrası hız kazanan ulusçuluk düşüncesine dayalı bağımsızlık hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bu olumsuz gelişmeleri bertaraf etmek ve "Batı Dünyası"

¹ XVIII. yüzyıldaki gelişmeler için bkz Y. Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı, Kurumları ve Toplum Yaşantısı (1985)

karşısındaki ezik konumundan kurtulmak için bir dizi reform hareketine girişmesine sebep olmuştur. Esasında benzer arayış ve uygulamaların XVIII. yüzyılda da gerçekleştirildiği görülür. Ancak XIX. yüzyılda yapılan reformlar devlet kurumlarını, toplumsal ve iktisadi yapıları hızla değiştirmiş ve ortaya farklı bir yapı çıkmıştır.

Bu dönemdeki iç gelişmelere bakacak olursak

III. Selim 1789 yılında tahta çıktığında, önünde çözümlenmeyi bekleyen iki önemli sorun vardı. Bunlardan birincisi; XVI. yüzyıldan sonra, tımar sisteminin kaldırılmasıyla birlikte gelişmeye başlayan adem-i merkeziyetçilik hareketi ve bunun üzerine taşrada oluşan âyanlık olgusuydu. Âyanlar taşrada meydana gelen otorite boşluğunu doldurarak merkezî yönetime meydan okuyan büyük bir kudret haline gelmişlerdi. Yanya âyanı Tepedelenli Ali Paşa ve Mısır âyanı Mehmet Ali Paşa örneğinde olduğu gibi, âyanlar merkezi yönetimden çok daha çağdaş ve ileri yönetimler kurabilmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki ikinci bir önemli sorunu ise askeri ıslahattı. Batıda ateşli silahlar alanında görülen büyük gelişme karşısında, askerin savaşta paniğe kapılıp kaçmaması için talim yapması ve askerlikle uğraşması gerekiyordu. Oysa Yeniçeriler askerlik dışında birçok işle ilgilenmekteydi. Bu iki sorun karşısında önceliği askeri ıslahata vererek Nizam-ı Cedit hareketi doğrultusunda yeni ordu kurma yolunu tercih eden III. Selim, bu yenilik hareketlerinden dolayı 1807 yılında İstanbul'da çıkan Kabakça Mustafa İsyanıyla tahttan indirildi.

1808 yılında, III. Selim'i tekrar padişah yapmak amacıyla ordusuyla İstanbul'a gelen Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'in öldürülmüş olduğunu görünce II. Mahmut'u tahta çıkartıp kendisi de sadrazam oldu.

Tahta yeni çıkan II. Mahmut ve çevresindeki yöneticiler, bu koşulların İmparatorluğun dağılmasına yol açabileceğini düşünüyorlar; çözümü hem Avrupalılar hem de İmparatorluk içindeki yerel unsurlar karşısında devletin kendi gücünü artırmasında görüyorlardı. Bunun için “Batı” modeli doğrultusunda güçlü bir ordu kurulması, vergi gelirlerinin artırılması, İstanbul ve taşra yönetiminin etkinlik kazanması gerekiyordu².

Batı Avrupa, Sanayi Devrimi'nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda iktisadi ve askeri alanlarda büyük bir sıçrama yapmıştı. Napolyon'un Mısır'ı işgaline kadar geçen dönemde Batı'nın nasıl bir yol izleyeceği tahmin edilmiyordu. Bu gelişme, askeri alandaki ilerlemelerin ne anlama gelebileceğini açık bir biçimde göstermişti.

Fransız tehlikesinin yanında Osmanlı yöneticilerini kaygılandıran bir diğer gelişme Rusya'nın uzun süredir izlediği güneye, bir başka ifadeyle sıcak denizlere inme politikasıydı. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, 1768–1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla hem Karadeniz'deki ticaret tekeline vazgeçmek hem de Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki Ortodoks Hristiyan nüfusunun haklarını savunabileceği ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştı.

Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla elde ettiği imtiyazları 1789–1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Antlaşmalarıyla daha da genişletmiş; Kırım üzerinde de bir takım haklara sahip olmuştu. XIX. yüzyıla gelindiğinde Rusya, Ortodoksların hamiliği sıfatıyla Balkanlar'daki ulusları bağımsız olma yolunda Osmanlı'ya karşı ayaklandırmış; 1804 Sırp ve 1820 Mora ayaklanmalarıyla Yunanlılar kendi devletlerini kurma yolunda önemli imtiyazlar elde etmişlerdi. Sonuçta Sırlar, 1812 Bükreş Antlaşması'yla İmparatorluk içerisinde özerklik elde eden ilk ulus olurken, Yunanistan da 1830 Edirne Antlaşması'yla bağımsızlığını kazanan ilk ulus olma

² Ş. Pamuk, Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914 (1997) 159.

özelliğine sahip olmuştur. Cezayir, 1830 yılında Fransızlar tarafından işgal edilmiş, Balkanlar'da Rusya'nın desteğiyle başlayan ayaklanmalar İmparatorluğun sürekli toprak kaybetmesine neden olmuştur. 1830 yılında İmparatorluğun gözde bir eyaleti olan Mısır'da diğerleriyle kıyaslanamayacak kadar büyüklükte bir ayaklanma meydana gelmiş; Mehmet Ali Paşa kuvvetleri büyük başarılar göstererek Anadolu'da Kütahya'ya kadar ilerlemişlerdir. Sorun, ancak Avrupalı büyük devletlerin işe karışmalarıyla 1841 yılında toplanan Londra Konferansı'nda Mısır'a yarı bağımsızlık verilmesiyle çözümlenebilmiştir. İç ve dış gelişmelerden sonra Osmanlı merkez ve taşra teşkilatına bakacak olursak bu dönemde her iki teşkilatta da önemli değişikliklerin yapıldığını görürüz.

Osmanlı İmparatorluğu, ele geçirdiği yerleri özelliklerine uygun yönetim tarzlarıyla yönetmeye çalışmıştır. İmparatorluk, merkez ve taşra olmak üzere iki kısımdan oluşan bu idari yapılanma sayesinde hâkim olduğu coğrafyayı tek bir siyasal otorite altında birleştirebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik dönemi olan XVI. yüzyılda devlet, tımar ve kapıkulu adında iki temel sistemi işletmiştir. Devlet yönetimi, bu iki sistem sayesinde merkezî ve mutlak bir niteliğe kavuşmuş, Padişahın otoritesi ülkenin her yanında ve bütün gruplar üzerinde etkili olmuştur. Tımar sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun zirai topraklarda devlet mülkiyetini ilke olarak benimsediğini gösteren bir uygulamadır. Bu sistemde Devlet kendine ait olan vergi gelirlerini, merkezî hazineye aktarmak yerine, kaynağında birtakım yükümlülükler ve hizmetler karşılığı olarak gelirleri kendine bağlı görevlilere bırakıyor ve böylece birçok hizmet bir arada ve birbirine bağlı olarak görülmüş oluyordu. Kapıkulu sistemi, tımar sistemi içindeki hizmetleri doğrudan doğruya bağlayan ikinci sistemdi³. Osmanlı yönetim örgütünü, merkez ve taşra olmak üzere iki bölümde inceleyebiliriz.

³ Ö. Ergenç bk. Osmanlı IV. 32.

Osmanlı merkez teşkilatında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bozulmalar, İmparatorluğu yeni çözüm yolları aramaya itmiştir. Ancak merkezî yönetimde köklü reformlar ancak II. Mahmut döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu yenileşme hareketlerine bakacak olursak:

II. Mahmut, kendisinden önce yapılmış olan yenilik girişimlerinin sonuç vermemesinin nedenlerinin iyi biliyordu. Onun için asıl sorun güvenilir bir ordu ile merkezi bir yönetimi gerçekleştirmektir. Saltanatının ilk yıllarında Bayraktar Mustafa Paşa'nın öneri ve desteği ile Yeniçeri Ocağını bir yana bırakarak, Nizam-ı Cedid kuruluşuna benzer Sekban-ı Cedid ocağını oluşturdu. Bu birliklerin yanı sıra Yeniçeri Ocağına da düzen verilmek istediğinde Yeniçerilerin ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmeleri üzerine ocağın kesin olarak ıslahı ya da ortadan kaldırılması gündeme geldi.

II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak konusundaki kararı, bu Ocağın Yunan Ayaklanması sırasındaki kesin başarısızlıkları üzerine yürürlüğe konuldu. Yeniçerilerin 15 Haziran 1826'da giriştikleri isyan bastırılarak Ocak yok edildi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla yıllardan beri her atılımı engelleyen büyük güç tarihe karışmış oldu. İmparatorluğun içinde bulunduğu durum yeni bir ordunun kurulmasını zorunlu kılıyordu. Nitekim çalışmalar kısa sürede tamamlanarak "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adı ile çağdaş ülkelerin askeri kuruluşlarına benzer yeni bir ordu kurulması kararlaştırıldı. Asakir-i Mansure-yi Muhammediye modern bir kuruluş olarak düşünülmüş, eğitim için Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subayları getirilmiştir. Giyim ve kuşam çağdaşlaştırılmış diğer taraftan Harp Okulu, Askeri Tıp Okulu açılmış, Avrupa'ya harp sanatını öğrenmeleri için öğrenci gönderilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından II. Mahmut köklü reformlara başlamak üzere ortamı kısmen de olsa ele geçirmiş bulunuyordu.

Tanzimat'ın ön hazırlıkları olarak nitelendirebileceğimiz ilk düzenlemeler hükümet bünyesinde gerçekleştirildi. Sadrazamın yardımcısı olarak görev yapan sadaret kethüdası makamı içişleri bakanlığına dönüştürülerek 1836 yılında Umur-ı Mülkiye Nezareti kuruldu. Daha sonra ismi Dâhiliye Nezareti olarak değiştirildi.

Memurlar bu dönemde ilk kez iç ve dış işlerine bakmak üzere iki sınıfa ayrılarak kendilerine düzenli aylıklar bağlandı. Çavuşbaşılık 1836'da Deavi Nezareti'ne, Hazine- Amire ve Darphane-i Amire, Maliye Nezareti'ne dönüştürüldü. Şeyhülislamlık makamı da, yetkileri artırılarak hükümet üyeleri arasına alındı⁴. 1838 yılında önemli bir değişiklik yapılarak sadrazamlık unvanı Başvekâlet'e çevrilirken, Dâhiliye Nezareti yeniden başvekâlete (Sadarete) bağlandı. Aynı yıl içerisinde Osmanlı parlamento geleneğine örnek teşkil edecek olan “ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” adlı yüksek bir meclis açılmıştır.

Anlatılanlar özetlenecek olursa, XIX. yüzyılda devlet örgütünde kayda değer bir merkezîyetçilik ve güç artışı görülse de bunun oldukça sınırlı olduğunun bilinmesi gerekir. Vergi toplama, askere alma ve cemaat yönetiminde eski adem-i merkezîyetçi karakter bilinçli bir tercihten dolayı değil, güçsüzlükten ileri gelmekteydi. Devletin merkezî örgütü güçlü bir mali kurumdan yoksundu. Maliye bakanlığı adeta basit bir icra memurluğu gibi çalışıyordu. Düzenli bir bütçe yoktu. Devlet, gelir ve giderler konusunda bir denge mekanizması oluşturamamıştı. Etkin bir adli denetim mekanizması yoktu. İmparatorluğun merkezî yönetiminin dışında, taşra yönetimine bakıldığında da merkezî yönetimdeki sorunların benzerlerinin taşra yönetiminde de karşımıza çıktığı görülecektir.

⁴ M. Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868) (1999) 22–23.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarının genişlemesiyle birlikte merkeze bağı idari birimler kurmaya ve bunların başına yöneticiler tayin etmeye başladı. Merkezî yönetimin dışında kaldığından bu bölgelere, “taşra” adı verilmektedir⁵.

İlk devirlerde, Osmanlı hükümdarları bir bölgeyi fethettikten sonra buranın yönetimi için iki yetkili yönetici tayin etmişlerdir. Bunlardan biri bey ve diğeri de kadıdır. Bey, Osmanlı padişahının yürütme erkini, kadı ise yargı gücünü temsil ederdi. Bu iki görevlinin yetki ve sorumlulukları arasındaki iç denge, Osmanlı adaletinin özünü oluşturmaktaydı. Bey, kadının yargısı olmaksızın işlem yapamazken, kadı da kararların uygulanmasında Bey’e danışmak zorundaydı. Her iki yönetici doğrudan merkeze bağı olup padişah tarafından atanırlardı⁶.

Osmanlı Devleti’nin taşra yönetimi, eyalet ve sancak teşkilatına göre oluşturulmuştur. Bilindiği gibi eyalet ya da vilayet denilen ve birkaç sancağın oluşturduğu ünitenin yöneticisi önceleri beylerbeyi daha sonra vali olarak adlandırılmıştır. Beylerbeyi ya da vali o bölgenin en yüksek askeri-idari ve mali amiri olarak kalmıştır.

Klasik Osmanlı eyaleti, tımar sisteminin uygulandığı sancaklardan meydana gelen bir bütündür⁷. Eyalet yöneticisi olan beylerbeyinin kapı halkı ile birlikte oturduğu sancağa paşa sancağı adı verilirdi. Eyaletlerdeki mali işler tımar defterdarı ve hazine kethüdası tarafından yürütülüyordu. Bu memurlar, şikâyetlerin dinlendiği beylerbeyi divanının üyeleri idi. Beylerbeylerinin tayin edildikleri eyalette asker beslemek ve ihtiyaç anında askerleriyle birlikte orduya katılmak, kapı halkı ve muhafızlarını beslemek gibi bir takım yükümlülükleri vardı.

⁵ F. Başer, Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717–1730) (1997) 1.

⁶ Ö. Ergenç, bk. Osmanlı. IV 34.

⁷ İ. Ortaylı, Türk İdare Tarihi (1979) 186.

Osmanlı eyaletleri, salıyanesiz (yıllıksız) ve salıyaneli (yıllıklı) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sayı bakımından daha çok olan salıyanesiz (has ile yönetilen) eyaletler; Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Trablus-Şam eyaletleriydi. Bu eyaletlerin gelirleri has, zeamet ve tımara ayrılıp hazine ve defterhane tarafından yönetilirdi⁸. Salıyaneli eyaletler; Mısır, Habeş, Bağdat, Basra, Yemen, Trablusgarp, Tunus ve Kaptan Paşa eyaletleriydi. Ancak Kaptan Paşa eyaletindeki bazı sancaklar da salıyanesizdi. Salıyaneli eyaletlerde topraklar has, zeamet ve tımar gibi bölümlere ayrılmayıp hazine tarafından yıllık olarak beylerbeyi, sancakbeyi ve askerlerin maaşları ödendikten sonra merkezi hazineye aktarıldı.

Osmanlı taşra yönetiminde yıllık ve yıllıksız eyaletlerin dışında mir-i miranlık ve yurtluk-ocaklık adıyla adlandırılan, herhangi bir eyalete tabi olmayan sancaklar da vardı. Mir-i miranlıklar, mülkiyetleri sahiplerine mahsus olmak şartıyla devletin hâkimiyetini tanıyan sancaklardı. Doğu Anadolu'da, Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkâri, Eğil ve Palu gibi sancaklar mir-i miranlıktı. Bazı sancakların yerli beylere verilmesi veya sancak beyinin ölümünden sonra boşta kalan sancakların sancak beyinin oğulları ya da kardeşlerine bırakılması yoluyla oluşan sancak yönetimlerine yurtluk-ocaklık adı veriliyordu⁹. Kulp, Atak, Tercil, Mihrani, Pertek ve Çermik bu tür sancaklardandı¹⁰. Osmanlı İmparatorluğu idari teşkilatında Eflak-Boğdan gibi bir bakıma iç işlerinde serbest ancak, devletin yüksek hâkimiyetini kabul etmiş özel statülü eyaletler de bulunmaktaydı.

Klasik dönemde genel olarak bu özelliklere sahip olan eyalet sistemi genel olarak, II. Mahmut döneminde de aynen devam etmiştir. Bu dönemde valiler doğrudan doğruya hükümet merkezince atanmaktaydılar. Bu göreve getirilmenin ön şartı “vezir” rütbesine sahip olmaktı. Ayrıca yönetimin at kademelerinde başarılı hizmet görmüş olmak, güvenilir bir sarrafla kethüdayı kefil gösterebilmek aranan şartlardı. Bu süreçte devlet otoritesinin zayıflamasına neden olan rüşvet ve iltimas

⁸ A. Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi (1985) 45-49.

⁹ M. Çadircı, Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi Basılmamış Doktora Tezi (1979) 24.

¹⁰ F. Başar, age. (1997) 5.

gibi sorunları çözmek için, vali olarak atanacak kişilerin bizzat hükümdar veya onun idari işlerdeki başyardımcısı sadrazam tarafından seçilmesine, bu sayede ehliyet ve ahlakın ön planda tutulmasına gayret edilmiştir. Anadolu ve Rumeli’de oluşturulan yirmi sekiz eyaletin valiliğine en az, üç en fazla beş yıl kalmak şartıyla vezirler atanmıştır¹¹. Sadrazamın arzı ve Padişahın onayıyla atama kesinleşirdi.

II. Mahmut, merkezî bir yönetimi gerçekleştirmek amacıyla olduğundan, yerli ailelerden gelme derebey çıkışlı kimselere iltifat etmemiş, bir ikisi hariç eyalet yönetimini denemiş ve başarı göstermiş kimselere vermiştir. Özellikle Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra, kurulan yeni ordunun başarılı yüksek rütbeli subaylarından bazılarına bu görev verilir olmuştur. 1836’da redif askerinden daha iyi yararlanmak amacıyla düzenlemeler yapılırken valilik unvanı “müşir” olarak değiştirilmiş, müşirlere hem askeri hem de mali-idari yetkiler verilmiştir.

Eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkiye sahip “mutasarrıf” adında bir yönetici daha bulunmaktadır. Vezir rütbesini almış olan bazı kimselere devlet çeşitli nedenlerle valilik görevi veremeyince bunların geçimlerinin sağlamaları için tıpkı “aralık” ta olduğu gibi bir veya birkaç sancağın yönetimi verilmekteydi. Bazen de başka görevi olan vezir veya paşalardan birisine ek olarak birkaç sancağın yönetimi bırakılırdı. Böyleleri asıl görevleri başında bulunmak zorunda olduklarından mütesellim göndererek kendi adlarına buraları yönetirlerdi. Valilerden tek farkı atandıkları eyalette oturma zorunluluğunun olmamasıydı. Eyaletin yöneticisi olarak Tanzimat’ın ilanından önce az da olsa muhassıllarla karşılaşılmaktadır. Ancak Tanzimat’la birlikte getirilen muhassıllık ile bunlar arasında sadece isim benzerliği bulunmaktadır. Muhassıl başlangıçta geliri doğrudan doğruya Padişaha ait olan hasların yönetiminde görevli kimse iken sonraları tıpkı mutasarrıflık gibi bir eyalet veya sancağın gibi hem valiliğini yapan hem de hâsılatını toplayan kimse olarak bilinmektedir. Bu dönemde valilerden bazılarına eyalet sınırları dışında kalan sancakların da muhassıllık olarak verildiğini görüyoruz. Bazen de İstanbul’da

¹¹ E. Ziya. Karal, Osmanlı Tarihi c. 70–71., N. Göyünç bk. Osmanlı VI. 86.

oturmakta olan eski bir sadrazama eyalet bütünüyle muhassıllık olarak verilebilirdi. Anlaşıldığı üzere valiliğin yanı sıra mutasarrıflık ve muhassıllık da hemen hemen aynı görevi yüklenen en üst düzeyde birer yönetim kurumudur. Ancak muhassıllık ve gerekse mutasarrıflık bu dönemde genel ve yaygın bir yönetim biçimi olmaktan uzak, özel durumun ortaya çıkardığı geçici birer kurumdurlar.

Eyaletleri oluşturan ve kazaların birleşmesinden oluşan sancaklar ise taşra yönetiminde askeri ve idari niteliğe sahip temel birimdir. Başlangıçta sancağın askeri yönü devletin fetih politikasına uygun olarak daha üstün tutulurken daha sonraki dönemlerde idari -askeri yönleri aynı derecede önem kazanmıştır. Sancağın, Osmanlı idari taksimatında temel birim olduğunu, uygulamalardan anlamak mümkündür¹². Metin Kunt'a göre; Osmanlı'da tahrir defterlerinin sancak esasına göre düzenlenmesi, kanunnamelerin sancağı esas alması, sipahinin genellikle tımarın bulunduğu sancakta oturma mükellefiyetinin bulunması, reaya suç işlediğinde kendi sancağında yargılanması ve cezalandırılması sancağın temel birim olduğunu kanıtlamaktadır¹³.

XVII. yüzyıla gelindiğinde sancak yönetiminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Tımar sisteminin yerini iltizama bırakmasının yanında, vezir rütbesindeki paşaların çoğalmasıyla unvanlarına uygun görevlerin bulunamaması sonucunda, kendilerine arpalık olarak verilen sancakların yönetimini ise mütesellimlere bırakmışlardır¹⁴. Mütesellim atamalarında uyulması gereken bazı kurallar vardı. Öncelikle tayin edilecek mütesellimin sancak beyi tarafından İstanbul'a onaylatılması ve bunun bir fermanla duyurulması gerekiyordu. Bu nedenle beylerbeyleri ve sancak beyleri, atamak istedikleri mütesellimlerini kapı kethüdası vasıtasıyla İstanbul'a bildirmek zorundaydılar. Maaşları halk tarafından karşılanan

¹² M. İpşirli bk. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I (1999) 233.

¹³ M. Kunt, Sancaktan Eyalete (1978) 17-18.

¹⁴ XVIII. yüzyıldaki mütesellimlik kurumu için bkz Y. Özkaya, bk. DTCFD XXVIII/ 3-4 (1970)

mütesellimler, halktan topladıkları paranın bir kısmını sancak beyine vermek üzere ayırdıktan sonra geriye kalanını ise kendi ihtiyaçları için kullanırlardı.

Tımar sistemin bozulması sonucunda tımar ve zeametlerden boşalanların “mukataat” haline getirilerek mültezimlere verildiği bilinmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarında başa geçen III. Selim, Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan yenilikleri gerçekleştirebilmek için boşalan tımarların çoğunu mukataa haline getirerek Darphane Müdürlüğü’ne bağlamış ve bununla gereksinim duyulan parayı karşılamayı tasarlamıştır. Daha sonra Nizam-ı Cedid askerinin giderlerinin karşılamak amacıyla kurulan “İrâd-ı Cedid” hazinesine gelir sağlamak söz konusu olduğunda bazı sancakların yönetiminden elde edilecek gelirler, adı geçen hazineye bırakılmış ve bu gibi yerlerin yönetimi için hazinece mütesellimler atanmıştır.

II. Mahmut dönemine gelindiğinde Anadolu Sivas Maraş ve Adana eyaletlerinin Mukataat Hazinesi’ne bağlı olduğu ve bu hazine tarafından atanan vali ve mutasarrıflar tarafından yönetildiği görülmektedir. Hamid, Teke, Hüdavendigâr, Eskişehir, Aydın, Niğde, Kastamonu, Karesi, Bolu, Viranşehir, Ankara Çankırı, Saruhan Beyşehir Kırşehir Çorum, İçel ve Kocaeli sancakları da aynı hazineye bağlı olup mütesellimleri doğrudan doğruya hazine tarafından atanmaktaydı. Yönetimde istikrarın söz konusu olmaması nedeniyle adı geçen sancaklardan bir kısmı 1832’de Mansure Hazinesi’ne bağlanmıştı. Öte yandan bu dönemde vali ve mutasarrıflar da yönetimlerine verilen sancaklara iki şekilde mütesellim atamaktaydı. İlk olarak geçici görevle başka bir yere giden valiler yerlerine birilerini mütesellim olarak bırakmış bunların görev süreleri valilerin geri dönmeleriyle son bulmuştur. Diğerleri ise doğrudan doğruya sürekli olarak sancağın yönetimiyle yine valilerce görevlendirilenlerdi. Aynı dönemde merkezîleşme çabaları doğrultusunda mütesellim tercihlerinde de bazı değişiklikler olmuş, mütesellimler daha çok Dergâh-ı Âli

kapıcıbaşısı rütbeli kişiler arasından tayin edilmişlerdir¹⁵. Tanzimat Fermanı'yla kaldırılan mütesellimlerin görev ve yetkileri muhassıllara devredilmiştir.

XVIII. yüzyılda bazı sancaklar da has arazisi olmaları nedeniyle voyvodalar tarafından yönetilmiştir. Voyvodalık; Osmanlı tımar sisteminden sonra uygulanmaya başlanan iltizam ve mukataa sisteminin genişlemesiyle birlikte yaygınlık kazanan bir kurumdur. Voyvoda, XVII. yüzyılda “has” denilen gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına yüklenen kimselere denilirdi. XVIII. ve XIX. yüzyıllarla birlikte “serbest tımar”ın, vali ve mutasarrıflara verilen bazı gelirlerin voyvoda ile yönetildiğini görmekteyiz. Sancakta mütesellimin yaptığı görevleri, kendilerine verilen “*geliri yüksek, sınırları dar*” bölgede voyvodalar yerine getirmekteydi. Voyvodalar, atandıkları bölgelerin hem yöneticisi hem de hazine gelirlerini toplayan tahsildarlarıydılar¹⁶. Voyvoda seçimi iki şekilde gerçekleştiriliyordu. Bunlardan birincisi, vali ve mutasarrıflar tarafından kendi adlarına görevlendirilen voyvodalardı. Genellikle, bu yöntemle seçilen voyvodalar yörenin ileri gelenleri arasından seçilip vali tarafından atanırlardı. Voyvoda seçiminde izlenen ikinci yöntemde ise, voyvodalar geliri doğrudan hazineye bağlanmış yerlere hazine yöneticileri tarafından atanırlardı. Ayrıca tahsilinde zorluk bulunan ve takip gereken aşiretlerin vergi tahsilâtı da voyvodalar tarafından yürütülüyordu¹⁷. Yine zımnî reayanın fazla olduğu Tokat ve İzmir gibi yerlerin vergileri voyvodalar tarafından toplanıyordu.

XVIII. yüzyılda bazı sancaklar has haline dönüştürülerek genellikle yerli hanedanlar arasından seçilen voyvodalar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bolu, Denizli¹⁸ ve Yeniil¹⁹ has şekline dönüştürülen sancaklardı. Adı geçen sancaklara

¹⁵ Mütesellimlik Kurumunun XIX. yüzyıldaki durumuyla ilgili olarak bkz M. Çadircı, bk. DTCF Dergisi. XXVIII/ 3-4

¹⁶ M. Çadircı, Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları (1997) 29-30.

¹⁷ B. Çakır, Osmanlı Mukataa Sistemi XVI- XVIII. Yüzyıl (2003) 129.

¹⁸ “1793 yılında Denizli sancağı valide kethüdası hassı şekline çevrilerek voyvodalar tarafından yönetilmekteydi” T. Demir, XIX. Yüzyılın Sonlarında Denizli Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı. EÜ. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi.48.

voyvodalar atanır ve burada kaza kadısı ile voyvodanın işine hiçbir devlet görevlisi karışamazdı²⁰.

XIX. yüzyılın başından itibaren birçok kasaba, köy ve şehir voyvodalar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu yerleşim yerleri arasında; Antep, Tokat, İzmir ve Giresun şehirlerin yanı sıra İnegöl, Soma, Ayaş, Edremit, Domaniç, Bilecik, Kepsut, Viranşehir ve Bergama gibi birçok büyük kasaba da yer almaktaydı²¹.

Tanzimat'tan hemen sonra yapılan düzenleme ile voyvodalık kurumu tamamen ortadan kaldırılmış mülki teşkilatta sancağın bir alt birimi olarak kaza ünitesi oluşturulmuştur. Kaza müdürleri seçimle bu göreve getirilerek voyvodaların görevleri bir bakıma bunlara devredilmiştir. Yapılan mali düzenlemelerle de hazine gelirlerinin toplanmasında yeni yöntemlere başvurulmuş, voyvodalık tarihe karışmıştır.

II. Mahmut döneminde birçok kurumun adı değiştirilmiş, yöneticilere yeni ad ve unvanlar verilmiştir. Aynı dönemde âyanlık kurumu kaldırılmış, yerine seçime dayalı mahalle muhtarlıkları kurulmuş, defter nazırlığı, sandık eminliği gibi yeni örgütler oluşturulmuştur. Özellikle merkez yönetiminde yaptığı düzenlemelerle Osmanlı hükümetini çağdaştırmak istemiş, ancak dönemin koşulları istenilen başarıların elde edilmesini engellemiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile birlikte II. Mahmut'un bıraktığı yerden başlanarak hemen her alanda yeni düzenlemeler yapıldığını görmekteyiz.

¹⁹ “Yeniil” çoğunlukla Maraş ve Bozok tarafları hakkında kullanılan bir tabirdir.

²⁰ “1768’de yayınlanan bir belgeyi örnek olarak göstermiştir: “1768 yılında Yeniil hası serbest olduğundan bu idari birime Anadolu, Karaman, Sivas, Halep, Rakka, Erzurum, Diyarbakır, Maraş eyaletinde ve Aydın, İçel, Kayseriye, Ankara ve Malatya sancaklarındaki kazalar ile Tokat, Çankırı, Silifke, Nevşehir, Saruhan ve diğer sancakların kadılarının ve ehli örf görevlilerinin karışmamaları duyurulmuştu.” bk. Y. Özkaya. age. (1985) 18.

²¹ M. Çadırcı, bk. IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara 21–25 Eylül 1981 II. 1154–1155

Tanzimat reformlarında vergilerin zamanında ve eşitlik ilkesi göz önünde bulundurularak toplanması için önlemler almak esastı. Bundaki amaç klasik devlet yönetimine paralel olarak halkın can ve mal güvenliğinin korunması ve devlete karşı olan görevlerini rahatlıkla yerlerine getirmeleriydi. Dolayısıyla taşra yönetiminde de Tanzimat'la birlikte köklü değişimler yaşanmış, devlet bozulan taşra yönetimine çeki düzen vermeye çalışmıştır. İdari alanda yapılan değişikliklere bakacak olursak; bu dönemde sancak yönetimi mütesellimlerden alınarak muhassıllara verildi.

Muhassıllar, bölgenin hem yönetimini üstlenecekler, hem de vergilerini doğrudan doğruya toplayarak hazineye göndereceklerdi. Bunun için Tanzimat'ın uygulandığı yörelerde mal - mülk sayımı yapılacak, elde edilecek verilere göre herkesin yılda ne kadar vergi ödediği belirlenecekti. Ayrıca güvenliğin sağlanması ve vergilerin toplanmasında muhassıllara yardım etmesi için eyaletlere müşir, sancaklara ise belirli sayıdaki Asakir-i nizamiye birlikleri ile birlikte ferik paşalar tayin edilmiştir²². Bu reformlarla II. Mahmut döneminde askeri ve mali alanda geniş yetkilere sahip olan valilerin mali alandaki yetkileri kısıtlanmış ve bu görevler muhassıllara devredilmiş oluyordu.

Ancak iki yıl süren muhassıllık sisteminin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, taşra yönetiminde çözüm arayışları devam etmiş; ülkenin bayındır hale getirilmesi için taşrada imar meclisleri kurulmuştur. Bir bakıma Tanzimat uygulamalarının taşraya yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz bu meclisler bölge sorunlarının bizzat kendi ileri gelenleri tarafından çözülmesinin ifadesidir. Her bölgeden, birisi Müslim ve diğeri Gayri Müslim tebaanın temsilcisi olmak üzere ikişer kişi İstanbul'a gönderilmiştir. Bu kişilerin dile getirdikleri sorunlar arasında vergi ve ulaşım konusu başta gelmekteydi. Taşra temsilcileri 12 Mayıs 1845 yılında toplanan Meclis-i Umumiye katılarak yapılacak yenilikler için görüşlerini bildirmişlerdir.

²² İNALCIK, İ. bk. Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler. İstanbul 1993. s.363-364.

Sonuç olarak Tanzimat hareketinin su yüzüne çıkardığı merkeziyetçilik eğilimi, Osmanlı eyalet sistemini iki şekilde etkilemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, mahalli kişi ve kümelerin devlet yönetimini etkilemeleri sürecinin düzgün, hızlı ve eşitlikçi bir biçimde işlenmesine gerek duyulmuştur ki; bu durum Türkiye’de yerinden yönetim geleneğinin doğmasını sağlamıştır.

Bir diğer önemli gelişme ülkenin ulaşım şebekesi ve dış ticaret yollarının değişmesiyle buna bağlı olarak üretim ve denetim merkezlerinin değişiminin zorunlu hale gelmesidir. Buna paralel olarak da vilayet merkezleri değiştirilmek zorunda kalmıştır. Örneğin klasik Osmanlı çağında Aydın vilayetinin toplayıcı ve dağıtıcı fonksiyonlara sahip kontrol merkezi Aydın şehri iken, İzmir’in önem kazanmasıyla eyalet merkezi İzmir’e taşınmıştır. Yine 1860’larda Tuna bölgesi, vilayet olarak düzenlenmiştir. Bu ve benzeri vilayet merkezi değişimleri 1858 yılında kabul edilen bir talimatname ile padişah fermanına bağlanmıştır²³.

Çalışmamızın birinci bölümde Aydın’da âyanlık ve merkezileşme çabalarını anlatmadan önce Osmanlı İmparatorluğu’nda âyanlık kurumu ve Sened-i İttifak’tan bahsetmek gerekir.

Farsça, Arapça edebî ve tarihî metinlerde her hangi bir şehrin ileri gelenleri, belli başlıları ve büyükleri anlamında kullanılan âyan kelimesi,²⁴ Osmanlılarda şehir ve kasabalarda devletle halk arasındaki ilişkilerde arabuluculuk yapan kişilere verilen bir addır²⁵. Klasik dönem Osmanlı metinlerinde, hem reyanın temsilcisi hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmi görevlilere yardımcı olan bu grup, âyan ve eşraf olarak adlandırılmaktadır. Âyan zümresi içerisinde zengin tüccarlar, esnafın yaşlı ve güngörmüşleri, ulema ve hatip gibi tanınmış din adamları olabileceği gibi ünlü tarikat şeyhleri de bulunuyordu. Özer Ergenç; âyanın klasik dönemde taşradaki fonksiyonlarını şu başlıklar altında toplamıştır: Şehir kethüdası olarak şehri ilgilendiren her konuda reyanın temsilcisi, her mahalle ve şehrin çeşitli

²³ İ. Ortaylı, Türk İdare Tarihi (1979) 288–289.

²⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, bk. İA II 40.

²⁵ Ö. Mert, bk. DVIA 195.

ihtiyaçlarının karşılanmasına y6nelik olarak ‘‘mahalle avarız akçesi vakıflarının bekçisi’’, narh denetiminde kadı ve muhtesip yardımcısı, kamuyu ilgilendirilen her konuda taşranın s6z sahibi²⁶. ˆAyanın b6t6n bu y6k6ml6l6klerine bakılacak olunursa, taşrada çok geniş bir yetkiye sahip olduğu g6r6lecektir.

ˆAyanların taşrada n6fuz kazanması XVII. ve XVIII. y6zyıllardaki gelişmelere ve koşullara bağlı olarak artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet y6netiminin zayıflaması, merkezi otoritenin sarsılması, toprak sisteminin bozulması sonucunda, miri arazi ‘‘ˆayan ve eşraf’’ın eline geçmiştir. Bu aileler geniş çiftliklere, levend topluluğuna, servete sahip olmuşlar; bunun sonucunda da buldukları yerlerin n6fuzlu ve kuvvetli kişileri haline gelmişlerdir. XVII. y6zyılın sonundan itibaren m6tesellimlik, voyvodalık ve ˆayanlık gibi g6revlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı devrinin Balkan ve Arap eyaletlerindeki ˆayanları hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Biz bu çalışmada daha çok Anadolu ˆayanları 6zerine yapılan çalışmaları g6z 6n6nde bulundurmaya çalışacağız. Bu alışmalar her şeyden 6nce bize tartışmaların kaynağının bu kurumun gelişmesine neden olan ekonomik ve siyasi şartlarda aramak gerekliliğini g6sterir. Sosyo-ekonomik yapıyı temel alan çalışmalarda ˆayanlıėın y6kselişinde mukataa/iltizam ve çiftliklerin 6nemi vurgulanır²⁷. Nagata ise; bu tartışmalara yeni bir boyut getirerek ˆayanların servet ve kudret kaynağının mukataa/iltizam veya çiftlik diye ikiye ayırmak yerine bu iki unsur arasında 6nemli bağların olduğunun altını çizer. Bu iki unsura bir de vakıf m6essesesini eklemiştir. 6zetle yazar, Karaosmanoğulları ailesinin g6lenmesinde bu ailenin, m6tesellimlik, m6ltezim, çiftlik sahibi ve vakıf kurumlarının etkili olduğunu d6ř6nmekte ve çalışmalarında bunu temellendirmektedir.

ˆAyanlıėın g6lenmesinde siyasal gelişmelerin de etkili olduğunu d6ř6nen bazı araştırmacılara g6re ise ˆayanlar elde ettikleri m6tesellimlik unvanı sonucunda taşrada 6nemli bir g6 haline gelmiştir. 6rneğin 6zkaya’ya g6re ˆayanlık devlet

²⁶ 6. Ergenç, bk. OA (1982) 107–112.

²⁷ Tartışmalar hakkında bk. Y. Nagata, Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları 6zerine Bir İnceleme (1997) 2–5.

tarafından “1726 yılında âyan-ı agâyandan bazılarına sancak beyliği verilmeye başlamasıyla güç kazanmaya başlamıştır.”²⁸ Şöyle ki; âyanlar buldukları yerlerde zamanla, beylerbeyi ve sancakbeyi olan kişilerin yerlerine gitmemeleri veya seferde olmaları nedeniyle yerlerine bir vekil atayarak mütesellimlikleri ele geçirmişler ve güçlerine güç katmışlardır²⁹. Mustafa Akdağ’a göre; 1726 yılında çıkarılan bir fermanla enderunlu vali tayininden vazgeçilip her sancak ya da vilayetin yerli ağalarından biri oraya vali yapılmıştır. Bu yönetim değişikliği, Osmanlı miri toprak düzeninin işlemez hale gelmesiyle beri, memlekette han, hamam ve özellikle köylerde çiftlikler edinerek, geniş servetler yığmış güçlü ailelere tam bir derebeyi olma fırsatı vermiştir. Böylelikle Osmanlı devleti merkezi otorite açısından gerileyerek, feodal bir karakter kazanmıştır³⁰.

Bulgaristan’ın Vidin, Tırnova, Razgradnova ve Pazar şehirleri âyanları üzerine çalışmalar yapan Mutafçieva, âyanlığın güçlenmesinin temelinde Osmanlıların askeri yapısının bozulmasını ve hükümetin taşradaki yetkilerini bu ailelerle paylaşmasında yattığını ifade etmektedir³¹. Mutafçieva, Özkaya’nın aksine âyanlığın Osmanlı’da XVIII. yüzyılın ilk yarısında değil aynı yüzyılın sonlarında güçlendiğini düşünmektedir. Bu kurum üzerinde incelemeler yapmış olan diğer bir araştırmacı Suceşka’ya göre; “XVIII. yüzyılda Osmanlıların eyalet ve sosyal yapılarının bozulması âyanların taşrada söz sahibi olmalarına fırsat vermiş”³² demekte. Nagata ise; âyanlarla ilgili olarak 1768–1774 Osmanlı-Rus savaşının önemli olduğunu vurgulayarak bu savaşın sonlarına doğru Rumeli ve Anadolu’nun pek çok yerlerinde varlıklı âyan ailelerinin türemiş olduğunu ve bunların kaza yönetimlerini ele geçirdiklerini düşünmektedir³³.

²⁸ Y.Özkaya, age. (1985) 199.

²⁹ A. Halaçoğlu, age. (2001) 2. Y. Özkaya Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık (1994), Y.Özkaya, age. (1985) 198. Özkaya bk. Belleten, XLII/168 (1978) 667–723., Y. Yücel bk. Belleten XXVIII/152 (1974) 657–708.

³⁰ M. Akdağ, bk.TAD 7–13 12–24 (1979–80) 51.

³¹ V.P. Mutafçieva bk. TD III (1977) 163–182.

³² Aktaran Y. Nagata (1999) Muhsinzade Mehmet Paşa ve Ayanlık Müessesesi 6.

³³ Y. Nagata, age. (1999) 141.

Bruce Mc Gowan “*Âyanlar Çağı*”³⁴ isimli çalışmasında bu dönemi 1699–1812 yıllarını kapsayacak şekilde incelemiştir. Yazara göre, 1683–1699 Osmanlı-Rus- Avusturya savaşlarının ardından Devlet toprakları iltizama vermiş âyanlar idari bir görev olan mütesellimlik yanısıra mültezimlik görevini de ele geçirmişler ve farklı gibi görülen mütesellimlik ve mültezimlik sistemi iltizam adı altında birleşince daha da nüfuz sahibi olmuşlardır. Mali açıdan güçlenen bu yerel âyanlar yanında, yine yanılıcı bir şekilde aynı adla bilinen, fakat Mc Gowan’ın ifadesiyle “*savaş ağalığı*” görünümünde olan daha seçkin bir zümrenin ortaya çıkmasında 1768–1774 Osmanlı Rus savaşı belirleyici bir dönem olmuştur. Âyanlardan ilk defa bu savaş sırasında yardım alan Babiâli, 1788–1792 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında daha fazla yardım almak durumunda kalmıştır. Artık, devlet adem-i merkezîleşme sürecinin sadece fermanlarla yasaklayamayacağını anlamıştı. Fakat peş peşe gerçekleşen savaşlar, merkezî yönetimi âyanlara daha da muhtaç kılmıştı. Yeniçerilerin yerine güçlü bir ordu kuruncaya kadar devlet, âyanları bazen sıvazlayarak kendilerine İstanbul’da yüksek makamlar veriyor, kimi zaman da hasımlarına karşı kendi besledikleri eşkıyaları ortadan kaldırmak için bizzat görevlendiriyorlardı³⁵.

Devletin mali ve idari yapısında meydana gelen bozulmalarla ortaya çıkan âyanlar, XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başlarında Anadolu ve Rumeli’de, önemli görevler üstlenen bir sınıf haline gelmişti. Osmanlı Devleti, âyanlar olmaksızın iş yapamaz duruma gelmişti. Merkezî hükümetin taşradaki gücünün giderek azalması ve bir âyan ailesinin bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması sonucunda taşrada adeta bir hanedan niteliği taşıyan büyük aileler ortaya çıktı. Rize dolaylarında Tuzcuoğulları; Samsun ve çevresinde Canikli Hacı Ali Paşa ve oğulları; Sivas’da Zaralızadeler; Yozgat yöresinde Çapanoğulları; Kayseri’de Zennecizadeler, Kalaycıoğulları ve Eminzadeler; Ankara’da Müderriszadeler, Muslu

³⁴ Feridun Emecen bu tabirinin yeni olmağına dikkat çekerek Mithat Kemal’in 1334 hicri tarihli bir çalışmasının adının Ayanlar Devrinde Bolu adını taşıdığı belirtmiştir. F. Emecen, bk. Belleten. LXV/ 242 (Nisan 2001)193.

³⁵ B. McGowan bk. Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyo- Ekonomik Tarihi. II. (2004) 781–787; bk. H.İnalçık (1977) 27–52.

Paşazadeler ve Nakkaşzadeler; Bilecik'te Kalyoncuoğulları; Antalya'da Tekeoğulları; Çukurova'da Menemencioğulları ve Kozanoğulları; Suriye'de Azimzadeler; Kuzey Irak'ta Babanzadeler; Edirne'de Dağdevirenoğlu; Rusçuk dolaylarında Tirsiniklioğlu ve Alemdar Mustafa Paşa; Vidin'de Pazvantoğlu; Arnavutluk ile Epir'de Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları; Aydın ve Manisa çevresinde Karaosmanoğulları³⁶ ve İzmir'de Katipoğulları bu âyan ailelerine örnek olarak verilebilir³⁷.

Alemdar Mustafa Paşa sadrazam olduktan sonra, eyaletlerin tartışmasız hâkimi olan âyanları, memleket sorunlarını görüşmek üzere İstanbul'a davet etti. Yapılan görüşmeler sonunda 1808 yılında Padişah ile âyanlar arasında “ Sened-i İttifak” imzaladı. Sened-i İttifak'a göre padişah âyanlara adil ve eşit vergi salacağına dair söz verirken; âyanlar da padişaha bağlılıklarını ve ona ait vergilere el koymayacaklarını belirtiyorlardı. Ayrıca eyaletlerinde adil bir yönetim sağlayacaklarını, birbirleriyle mücadelelerine son vereceklerini, eyaletlerinde asker toplama işine yardım edeceklerini ve eğer İstanbul'da bir ayaklanma olursa emir beklemeksizin İstanbul'a geleceklerini garanti ediyorlardı³⁸.

Sened-i İttifak uzun süre yürürlükte kalmamış, Padişah belgenin kendi otoritesini, sınırladığını düşündüğünden aynı yıl içinde iptal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde gerçek bir anayasanın temeli olabilecek belge, sınırlı bir kapsamı olmasına rağmen merkezle âyan arasındaki ilişkilere yeni boyutlar getirdiği için farklı yorumlara neden olmuştur³⁹.

Sened-i İttifak ile Gülhane-i Hatt-ı Hümayunu'nu karşılaştıran Halil İnalçık'a göre; Sened-i İttifak, siyasi tarihimizde âyanların devlet iktidarını kontrol altına alma

³⁶ Aydın ve çevresindeki âyanlara ilişkin geniş bilgi I. bölümde verilecektir.

³⁷ Ö. Mert, bk. Osmanlı VI (1999) 176.

³⁸ H. İnalçık, bk. Bellekten, c. XXVIII/ . 112 (1964) 603–622.

³⁹ Sened-i İttifak üzerine yapılan tartışmalarda esas alınan metnin eksik olmasından kaynaklanan bir takım sorunlara ilişkin olarak bkz A. Akyıldız, bk. Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme (2004) 83–103.

teşebbüsünü göstermektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ise padişahın mutlak otoritesini savunarak mutlakıyetçi devlet yönetiminin, özetle bürokrasinin gücünü ifade etmektedir. Sened-i İttifak ile Gülhane Hatt-ı Hümayu'nu birbirine bağlı iki olaydır. Sened-i İttifak, ölü bir belge olarak kalmasına rağmen, Osmanlı eyaletlerinde o zamanki hâkim kuvvetlerin menfaatlerinin ve hayat görüşünün ifadesi olarak büyük bir tarihi anlama sahiptir⁴⁰.

Bu dönemde yaşayan vak'anüvist Ahmet Cevdet Paşa, Cevdet Tarihi'nde Sened'in imzalanması sürecinde iki taraf arasında meydana gelen iktidar kavgalarını anlatmaktadır. Belki daha da önemli olan, Alemdar Mustafa Paşa'nın âyan üzerindeki nüfuzu hakkında verdiği bilgilerdir. Şöyle ki. "*Artık Alemdar, âyanların gözünü o kadar korkutmuştu ki daha önceden gönderilen fermaları yırtarak devlete karşı gelen âyanlar şimdi sadece büyük işlerde ferman alıyorlar; küçük sorunlarda ellerine küçük bir tezkire geçiriliyordu.*" Ayrıca Cevdet Paşa, Alemdar Paşa ile ilgili küçük, bir o kadar da büyük bir ayrıntı üzerinde durur ve şöyle anlatır: "*Âyanlardan birisine ferman yazılacakken A be, Padişahın fermanı helvacı kâğıdı mı ki bu kadar mübtezel ediyorsunuz. Bir küçük kâğıdın üzerine şöyle yap deyü çıktırıver.*"⁴¹ Bu ifadeyle Paşa, Alemdar'ın âyanlar üzerindeki nüfuzunu ve devletten ne kadar çekinir hale geldiklerini belirtmiştir.

1808 tarihli Sened-i İttifak'ın imzalanmasında kimler hazır bulunmuştur? Cabi Ömer Efendi'ye göre; hazır bulunanlar "*Rumeli ile Anadolu âyan ve derebeyleridir*". İsim olarak da şunları sıralar: Siroz mutasarrıfı İsmail Bey⁴², "*Şumnu âyanı, Praveşte çorbacısı, Hasköy âyanı ve Şile âyanı Ahmet Ağa*"⁴³.

Sened-i İttifak'ta imzaları bulunanların devlet ileri gelenleri ile Anadolu ve Rumeli'den gelen dört hanedanın, yani Çapanoğulları, Karaosmanoğulları, Siroz mutasarrıfı İsmail Bey ve Çirmen mutasarrıfından ibaret olmaları ilginçtir. Bunun

⁴⁰ H. İnalçık, bk. Osmanlı İmparatorluğu Devlet ve Ekonomi (1996) 343–344.

⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa Tarih-i Cevdet. IX 7.

⁴² Y. Özkaya,, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık (1994) 294.

⁴³ Ömer Efendi Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve II. Mahmut 179.

nedenleri konusunda hanedan sahiplerinin, âyanları baskı altında tutabilecek olmaları düşünülmektedir. O halde Sened-i İttifak, anlam itibariyle Anadolu ve Rumeli'deki âyanlar yerine, âyan kökenli olup mutasarrıflık ve diğer görevlerle taltif edilmiş, büyük ve kuvvetli yerli aileler arasında yapılan, resmi âyanlar arasından birkaçının davet edildiği, fakat belgenin imzalanması sırasında kendilerine yer verilmemiş bir anlaşmadır⁴⁴.

Genellikle Sened- i İttifak'ın yorumlanmasında üç farklı görüş ortaya çıkar. Birinci gruptaki yazarlara göre; Sened-i İttifak âyanların merkeze dayatıp kabul ettirdikleri bir belgedir. Bu görüşü savunanlardan Halil İnalçık'a göre Sened: "Taşrada hâkim âyanın, devletin karar verme yetkilerini fiili olarak ele geçirme mücadelesi" olarak yorumlanabilir. Enver Ziya Karal ise, bunu bir âyan dayatması olarak nitelendirir⁴⁵. Bazı hukukçular da bu görüşü paylaşır⁴⁶. İkinci gruptakiler, askerî reformların gerçekleştirilmesi konusunda zaman kazanmak amacıyla merkezî yönetimin bulduğu bir formül olduğu görüşünde birleşirler⁴⁷. Üçüncü ve son görüşe göre Sened, merkez ve taşradaki elitler arasında bilinçli bir iktidar paylaşımıdır. Bülent Tanör, Sened-i İttifak'la ilgili yapmış olduğu kapsamlı tahlilinden sonra "*Senet-i ittifak egemen ve yönetici güçlerin merkez ve taşra kanatları arasındaki çelişkileri karşılıklı ödün ve güvencelerle gidermek, siyasal bunalımı atlatmak amacıyla merkez güçleri tarafından yâd, bunlar adına sahneye konan bir geçici mutabakat arayışı olarak görülebilir.*"⁴⁸ sonucuna varır.

⁴⁴ Y. Özkaya, age. (1994) 294.

⁴⁵ E. Z.Karal, Osmanlı Tarihi. V.93.

⁴⁶ Sıtkı Sami Onar, Yönetim Hukukunun Umumi Esasları 148.

⁴⁷ B. Tanör, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1996) 38.

⁴⁸ B. Tanör age. 40.

I. BÖLÜM

AYDIN'DA ÂYANLIK VE MERKEZİLEŞME ÇABALARI

1.1. Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başları, Batı Anadolu bölgesinde âyanlık hareketlerinin arttığı ve bölgesel ağaların söz sahibi oldukları bir dönemdir. Bölgede nüfuz sahibi olan Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları, çağdaştır. Belki bunlara iki aileyi daha ilave etmek gerekir. Manisa ve Aydın'da Karaosmanoğulları'nın, Aydın ve Koçarlı'da Cihanoğulları'nın etkin olduğu bu dönemde Söke ve Kuşadası'nda İlyasoğulları, Çine ve Menteşe'de Hasan Çavuşoğulları gibi âyan aileleri karşımıza çıkmaktadır. Karaosmanoğulları için ailenin birliği önemli iken; Cihanoğulları'nda aksine, kişisel çıkarlar ön planda görünmektedir. Cihanoğulları'nın bu karakteri ailenin kısa sürede yıkılmasına neden olmakla kalmamış; yöre halkına da zarar vermiştir⁴⁹.

Aydın ve Koçarlı'da etkili olan Cihanoğulları ailesinin kökeniyle ilgili iki rivayet vardır. Bunlardan birincisi, ailenin Mazın yöresinden Sobuca'ya gelerek burada yerleşik hayata geçtiği diğeri ise Gediz nehrinden Bozdoğan çevresine yerleştiği doğrultusundadır. Birinci rivayete göre Cihanoğulları, Mazın dağlarını yurt edinmiş bir Türkmen aşiretine dayanmaktadır. Şöyle ki; Rodos seferinden dönmekte olan Padişah Kanunî Sultan Süleyman ile ordusu Mazın dağlarında konaklarken kendilerini ağırlayan aşiret beyinin bir oğlu olur. Bunun üzerine padişaktan yeni doğan çocuğa bir ad koymasını isterler. Padişah çocuğa Cihan adını koyar ve aşiretin yaşadığı bölgeyi de Bey'e yurtluk olarak verir. Aşiret, daha sonraki süreçte Menderes vadisine inerek Sobuca ve çevresine yerleşmiş ve tarımla uğraşarak zengin olmuştur.

Ailenin kökeniyle ilgili ikinci rivayete göre, aile önceleri Gediz Nehri civarına yerleşmiş bir aşiret iken, bir hastalık nedeniyle buradan ayrılarak havasını

⁴⁹ A. Gökbel, Aydın İli Tarihi (1936) 176.

suyunu beğendikleri Yenipazar'a inmek zorunda kalmış ve daha sonra da Bozdoğan'a kadar yayılmıştır. İki rivayetin ortak yanı ise, Cihanoğulları'nın kökeninin Menderes Nehri'ne inerek yerleşik hayata geçen ve tarımla uğraşan bir aşiretten gelmiş olabileceğidir.⁵⁰

Cihanoğulları ailesinin soy ağacını tam olarak belirlemek zordur. Ayda Arel ailenin izini ilk olarak 1736 tarihli bir vakfiyede bulduğunu belirterek, adı geçen vakfiyeye göre, ailenin bilinen ilk üyesi Koçarlı'ya bağlı Cincin köyü sakinlerinden Hacı Mehmet Ağa'dır. Ağa, yalnız Menteşe sancağının Sobuca kazasına bağlı Dedeköy'de bulunan bir camii tamir ettirmekle kalmamış; aynı zamanda bu camiye bir medrese ve muallimhane de ekletmiştir. Ayrıca Ağa'nın Aydın Güzelhisarı'nda bir medrese ile muallimhaneyi de tamir ettirdiği anlaşılıyor⁵¹. Hacı Mehmet Ağa'nın vakfiyesinden edinilen bilgilere göre, Ağa'nın gayrimenkulleri arasında Öküz Mehmet Paşa Hanında iki mahzen bulunmaktadır. Bu da O'nun, Kuşadası limanından yabancı tüccar aracılığıyla ihracat yapmış olabileceğini gösteriyor. Yine vakfiyeden öğrenildiğine göre, Hacı Mustafa Ağa zamanında aile serveti, ciddi bir biçimde gayrimenkul alımına kaydırılmaya başlanmıştır.

Cihanoğulları ailesinin ikinci kuşak üyelerine gelince, bunlardan Hacı Mehmet Ağa'nın çocukları Müderris Abdülaziz Efendi, Hacı Mustafa Ağa ve Halil Ağa, en çok eser bırakmış ve kendilerinden çokça söz ettirmiş aile fertleridir.

Abdülaziz Efendi, 1756 tarihinde Aydın Güzelhisarı'nda cami, medrese, türbe ve çeşmeden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Külliyenin tasarımında klasik Osmanlı üslubu hâkim bulunmakla birlikte, cami ve şadırvandaki süslemeleriyle Osmanlı barok tarzı mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. Ayrıca bazı ayrıntılarında da gotik üslup özellikleri gösteren külliye, kendine has özellikleriyle âyanlık dönemi mimarisinin Aydın'daki en önemli temsilcisidir.⁵²

⁵⁰ A. Arel, bk. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar (1998) 189-191.

⁵¹ A. Arel, agm. 187.

⁵² M. Baha. Tanman, bk. DVIA VII 542-544.

Abdülaziz Efendi halka eziyet ve işkence yapması ile tanınmıştır. Nitekim halkın kendisini saraya şikâyet ettiği bir arzuhalde özetle şunlar yazılmaktadır: “*Abdülaziz Efendi demekle maruf kimesne yüz seksen senesinden beri tekâlifleri vukuunda kendü nefsi için emri defterden ziyade akça zam eylediğinden maada her birerlerinden bila cürüm ve bila sübut ve bi gayri hakkın onar on beşer kuruluşların alup ol vech ile ziyade gadri halleri ve diğergun olduğunu bildirüp şer ile görülüp mezburun hilafı şer ve kanun ve bigayri hakkın emri defterden ziyade kendi nefsi için aldığı hakları eshabına aliverip ihkakı hak ve fi mabad ol vechile olan zulm ve teaddisi men ve ref olunmak babında hükmü hümayunum rica ettikleri ecilden mahalinde şer ile amel olunmak.*”⁵³ İstanbul, Abdülaziz Efendi’ye halktan haksız yere aldığı paraları geri vermesini emretmiştir. Ancak bu dönemde Sultan’ın emirlerinin her zaman yerine getirilemediğinden olmalı, Abdülaziz Efendi, öldüğü yıl olan 1782 yılına kadar babasından kalan Cincin köyündeki kalede bir hükümdar gibi yaşamını sürdürmüştür.

Abdülaziz Efendi’den sonra kardeşi Mustafa Ağa Aydın’a muhassıllık göreviyle atanmıştır. Bu kişi hakkında çok sınırlı bilgiye sahibiz. 1788 yılına gelindiğinde Mustafa Ağa’nın aksine, hakkında yeterince bilgiye sahip olduğumuz Cihanoğlu Hüseyin Bey, Aydın muhassıllı olarak karşımıza çıkar⁵⁴.

Hüseyin Bey, Anadolu’nun diğer iki güçlü âyan ailesi olan Çapanoğulları ve Karaosmanoğulları’yla birlikte katıldığı Osmanlı-Rus Savaşında (1789–1792) gösterdiği başarılarından dolayı samur kürkle ödüllendirilmiştir. Hüseyin Bey, bu dönemde “*Aydın gibi cesim bir sancağın muhassılı*”⁵⁵ olarak nitelendirilmektedir.

⁵³ A. Gökbel, age. (1936) 177.

⁵⁴ Sicilli Osmanî’de Hüseyin Bey’in H.1203 (M.1789) tarihinde Aydın muhassılı olduğu belirtilmektedir. Asaf Gökbel’e göre, Atike Hanıma (Abdülaziz Efendi’nin eşi) ait H.1202 (M. 1788) tarihli şahitler arasında Aydın Muhassılı Cihanoğlu Hüseyin Bey’in de yer almış olması Hüseyin Bey’in H. 1202 (M.1788) tarihinde Aydın muhassıllığına getirilmesi anlamına gelir. Bkz A. Gökbel age. 180.

⁵⁵ HH 9037 “Mümaileyh Hüseyin Bey kulları dahi Aydın gibi cesim sancağın muhassılı hasebiyle bi külliye taltif olunmak suretinde münasib olduğuna binaen içi ---paça bir top samur kürk dahi mirimümaileyh ilbas ve ol vechile taltifi hususu nezdi şahalerinde dahi karib istizan buyrulur ise ferman şevketlü kerametlü mehabetlü kudretlü veliyyül nimetim efendim padişahım hazretleridir.”

Muhassıllığı döneminde Hüseyin Bey'in bir takım kişilerle sorunlar yaşadığına tanık oluyoruz. Avusturyalı General Mühtedi Osman Bey, bunların başında gelmektedir. Osman Bey, İslam dinine girdikten sonra kendisine geçimini sağlamak için Aydın sancağından zeamet verilmiş olmasına rağmen, tasarruf ettiği zeametinden üç-dört seneden beri bir akçe bile alamamıştır. Zor durumda kalan Osman Bey, bunun üzerine Saraya bir dilekçe sunar. Burada, Cihanoğlu Hüseyin Bey'in kendine borçlu olduğunu iddia ederek zeametinin gelirinden hiçbir şey alamadığını, dolayısıyla çevreye çok fazla borçlanarak hayatını devam ettirmek zorunda kaldığını belirtmekte; sonuç olarak Cihanoğlu Hüseyin Bey'den zeametinin mahsulünün karşılığını istemektedir.

Hüseyin Bey, Aydın'da muhassıl iken, amcası Halil Ağa'nın oğlu İbrahim Ağa da Sobuca da nüfuz sahibiydi. Hüseyin Bey, bir aralık Aydın muhassıllığının yanında Sobuca ve Mazun kazalarının subaşılığını da elde etti. Hüseyin Bey, yeni görev yeri olan Sobuca ve Mazun'da halka kötü davranmaya başlayınca, halk kendisini Mentеше mütesellimi Hasan Çavuşoğlu Ebubekir Ağa'ya⁵⁶ şikâyet etmiştir. Yöre halkı Mentеше mütesellimine sundukları dilekçede, İbrahim Ağa'nın yeniden subaşı olarak atanmasını istiyorlardı. Bu arzuhal üzerine İbrahim Ağa, Mentеше mütesellimi aracılığıyla yeniden bu göreve getirilmiştir.

Aydın ve çevresinde bu olaylar yaşanırken merkezde Osmanlı–Rus savaşının gerilimi hâkimdi. Hüseyin Bey, bu savaşa katılmak için yerine kardeşi Mehmet Bey'i bırakarak Aydın'dan ayrılmak zorunda kaldı. Mehmet Bey Sisam adasından getirdiği Rumların da içinde bulunduğu birkaç bin kişilik kuvvetle İbrahim Bey'in Sobuca'daki konağını basınca, aile üyeleri arasında Sobuca üzerindeki hâkimiyet mücadelesi daha da belirginleşmiştir. Mehmet Bey, İbrahim Bey'in hücumlarına

⁵⁶ Cevdet Dahiliye 3371, Mentеше sancağı mütesellimi dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Elhaç Ebubekir Ağa kullarından gelen tahriratta İbrahim Bey ile Hüseyin Bey arasındaki olay şu şekilde anlatılmaktadır. “Aydın muhassılı Cihanzade Hüseyin Bey mütesellim mümaileyhin uhdesinde kâin Mazun ve Sobuca kazaları ayamı olup amanzadesi olan İbrahim nam kimesneyi idam kasdıyla bir senede dokuz defa takrir-i am tarihiyle kazateyn-i mezkureteyne vürüd ve mümaileyh İbrahim ağanın -- konaklarını hedm ve top endahtıyla üç gün üç gece –muhasara etti”

dayanamayarak Aydın'a kaçmak zorunda kalmış ve olayları kendi lehine İstanbul'a bildirmesi konusunda Aydın muhassıl vekiliyle ittifak yapmıştır. Mehmet Bey Aydın'da sükûneti sağladıktan sonra İbrahim Bey'in konağını tekrar basmış, bir şey yapamayacağını anlayınca Aydın'a çekilmek zorunda kalmıştır⁵⁷.

Bu olaydan sonra Mehmet ve Hüseyin Beylerin Aydın tarihini etkileyecek hareketleri görülmemiştir. Hüseyin Bey H. 1222 (M. 1807–1808) tarihinde ordu nüzul emini, H. 1227–1228 (M. 1812–1813) tarihinde de silahtar ağası olmuş, H. 1230 (M.1814–1815) tarihinde de vefat etmiştir. Hüseyin ve Mehmet Beylerin hücumlarını yok eden Halil oğlu İbrahim Ağa'ya H. 29 Şevval 1215 (M. 15 Mart 1801) tarihinde kapıcıbaşılık unvanı verilmiştir⁵⁸.

Kapıcıbaşılık rütbesini aldıktan sonra İbrahim Ağa'nın gücü artmıştır. İbrahim Ağa, H. 1222 (M. 1806) tarihinde İstanköy muhafazasına memur edilmiştir. Kendisinden 1808 yılında başlayan Osmanlı–Rus Savaşı için Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin ve Ömer Ağalarla birlikte oluşturulması düşünülen birliğe 1500 atlıdan oluşan bir kuvvetle katılması istenmiştir. Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa, 1811 yılında 2500 piyade ve zahire yardımıyla orduya katılarak büyük hizmette bulunmasına rağmen İbrahim Ağa'nın savaşa katılıp katılmadığı bilinmemektedir⁵⁹. Bu sebeple olmalı ki Cihanoğlu İbrahim Ağa, asker yollama talebini hafife aldığı ve bu önemli sorun üzerinde fazla durmadığı düşüncesiyle dönemin Sadrazamı Yusuf Ziyaeddin Paşa'dan büyük azar işitmiştir. Bu olayla devlet katındaki itibarı zedelenmiştir.

Sobuca ve Mazın ahalisi, İbrahim Ağa'yı H.1230 (M.1814–1815) tarihinde Menteşe sancağı mutasarrıfı Reşit Mehmet Paşa'ya şikâyet etmiştir. Yapılan incelemelerde İbrahim Bey'in herhangi bir yolsuzluğu görülmemiştir. Menteşe sancağı mutasarrıfı Reşit Mehmet Paşa'nın İbrahim Ağa'dan yardım istemesiyle

⁵⁷ A. Gökbel, age. 180–181.

⁵⁸ A. Gökbel, age.186.

⁵⁹ A. Gökbel, age.180–187.

İlgili H.1231 (M 19 Ocak 1816) tarihli belge, İbrahim Ağa'nın o dönemde hatırı sayılır bir güce sahip olduğunu göstermektedir⁶⁰.

İbrahim Ağa, Sığıla sancağı mütesellimi olan damadı İlyas Ağa ile birlikte 1821 yılında çıkan Sakız İsyanını bastırmak için görevlendirilen Vahid Paşa komutasındaki orduya birkaç yıllığına katılmıştır. 1825 tarihinde Kuşadası muhafızı İlyas Ağa birlikleriyle orduya katılması istenmişse de yaşlı olduğu gerekçesiyle bu görevi reddederek affını rica etmiştir. Bu isteği kabul edilen İbrahim Ağa, H.1242 (M. 1826) yılında ölmüş ve Koçarlı'da Cihanoğlu Camii yanındaki aile mezarlığına gömülmüştür⁶¹.

İbrahim Ağa'nın ölümünden sonra Sobuca âyanı olan oğlu Mustafa Ağa, Asakir-i Mansure teşkilatının kurulması için Anadolu'daki bütün tımar ve zeametlerin yoklama yapılması amacıyla İstanbul'a çağrılmasına uymayarak gitmemiştir. Mustafa Ağa 1860 tarihinde vefat etmiştir.

Âyanlık ve voyvodalık gibi derebeylik yönetimini ifade eden sıfat ve unvanlar, Mustafa Ağa'nın öldüğü döneme rastlayan yeni idari yapılanmayla tarihe karışmıştır. Bütün âyan aileleri gibi Cihanoğulları'nın da yıldızı sönmüştür. Elleriindeki geniş çiftlikler, sayısız bağ ve zeytinliklere rağmen aşar mültezimliği mesleğini tercih eden Cihanoğulları, bu görevleri sırasında halka zulmetmişlerdir. Aşar vergisi yüzünden oluşan borçlarından dolayı tüm servetlerini kaybetmişlerdir⁶².

Cihanoğulları'nın hâkim olduğu Aydın Güzelhisarı, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Karaosmanoğulları ailesinin nüfuzuna girmeye başlamıştır⁶³. Ailenin devlete ilk önemli hizmeti, 1691 yılında ailenin kurucusu Kara Osman

⁶⁰ A. Gökbel, age. 193.

⁶¹ A. Gökbel, age. 195.

⁶² A. Gökbel, age. 196.

⁶³ H. Akın. Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma (1946) 87–88.

Ağa'nın Viyana seferine katılmayan sipahilerin mahsulüne devlet adına el koyması olmuştur. Devlet, 1743 yılında eşkiyadan kurtulmak için Osman Ağa'nın oğlu Mustafa Ağa'dan yardım istemiştir. 1776–1792 Osmanlı-Rus Savaşında Karaosmanoğlu Mehmet ve Ömer Ağalar, birlikleriyle beraber Osmanlı ordusu için savaşmışlardır. Yapmış oldukları her hizmet, aile üyelerine yeni unvanlar verilmesini sağlamıştır. Bu unvanlara çeşitli armağanlar ve yaşam boyu temellük şeklinde toprak bağıışı da eşlik etmiştir. Başka bir deyişle bu hizmetler, söz konusu ailenin Batı Anadolu'daki nüfuz alanlarını genişletmenin bir yolu hâline gelmiştir. Peş peşe aldıkları unvanlar sayesinde bölgelerinin tek mütesellimi ve muhassılı olmuşlardır. Bu durum, sahip oldukları topraklar ve bu topraklardan elde edilen ürünler üzerindeki hak iddialarını daha da meşrulaştırmıştır⁶⁴. Aile, bu unvan ve servetini kırsal kesimde bir hareketlilik sağlamak amacıyla baskı araçlarına dönüştürmeyi başaramamıştır.

Karaosmanoğulları, iltizam olarak aldıkları mukataaları işleten köylülerden ağır vergi talep ediyorlardı. Sahip oldukları mukataalar, çoğunlukla Saruhan mütesellimliğine bağlıydı. Fakat bu verginin türü hakkında kesin veriler bulunmamaktadır⁶⁵.

Karaosmanoğulları'nın nüfuzları, yalnız Saruhan sancağı ile sınırlı değildir. Aydın, İzmir⁶⁶ hatta Isparta sancaklarına kadar genişlemiştir. Unvanları “mütesellimlik” olmakla beraber gördükleri iş, sahip oldukları yetkiler, tamamıyla sancak beyininkine eşittir⁶⁷. Başlangıçta Aydın muhassıllığı mukataalarını işleten Karaosmanoğulları ailesi, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Manisa'daki bütün mukataaları ele geçirmiştir. Bu dönemdeki otorite boşluğundan dolayı güç ve itibarlarını daha da artırarak, nüfuzları Manisa sancağı dışına da yayılmaya

⁶⁴ R. Kasaba bk. Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları. (2005) 26.

⁶⁵ Karaosmanoğulları'nın Saruhan sancağındaki faaliyetleri ile ilgili olarak bk. Y. Nagata Studies on The Social and Economic History of The Ottoman Empire (1995)119-129.

⁶⁶ F. Syrett bkz The Commercial of Smyrna in the Eighteenth Century 1700–1820 (1992)

⁶⁷ Ç. Uluçay, bk. Tarih Vesikaları Dergisi XIII 194.

başlamıştır. O zamana kadar Cihanoğulları'nın hâkim olduğu Aydın mütesellimliğini ve muhassıllığını, Turgutlu'daki Seyfioğulları'ndan, Turgutlu ve Menemen voyvodalığıyla, Arap oğullarından Bergama voyvodalığını ele geçirmişlerdir.

Aileden Hacı Ahmet Ağa, Manisa mütesellimliğini yaparken, İbrahim Ağa'nın oğlu Hacı Mehmet Ağa da zaman zaman Manisa mütesellimi ve Aydın muhassılı olmuştur. Hacı Mehmet Ağa hem Saruhan mütesellimi hem de Aydın muhassılı iken H 1211 (M 1796)'de vefat etmiştir. Ölen Hacı Mehmet Ağa'dan sonra, Manisa mütesellimliği ve Aydın muhassıllığı görevine Hacı Ahmet Ağa'nın oğlu Hacı Hüseyin Ağa atanmıştır. Hacı Hüseyin Ağa, aynı tarihte İzmir muhafızlığı ve İzmir iskelesi mubayaacılığını da ele geçirerek, bu görevini H.1217 (M.1803) yılına kadar yürütmüş, bu tarihten sonra yalnızca Manisa mütesellimliği görevinde bulunmuştur

1803 tarihli bir belgeye göre, İstanbul'un iaşesi için, Aydın'dan 260 bin kile (6.669 ton) buğday toplaması emredilmiştir⁶⁸. Hüseyin Ağa, Aydın bölgesinin birkaç senedir çekirgeden zarar gördüğünü ve o sene normal mahsulün ancak yarısının alındığını; bu mahsulün ancak Aydın halkının iâşe ve tohumluluğuna yeteceğini ileri sürerek, istenen zahirenin yarıya indirilmesi ve geri kalan buğday miktarı için kile başına ikişer kuruş bedel gönderilmesiyle yetinilmesini talep etmiştir⁶⁹.

Gökbel, 1803–1806 yılları arasında Aydın'da Hacı Ahmet Ağa adında bir kişinin muhassıllık yaptığını, fakat bu zatın Karaosmanoğulları ayan ailesinden mi yoksa Cihanoğulları'nda mı olduğunun tespit edilemediğini eserinde belirtmiştir⁷⁰. III. Selim, Nizam-ı Cedit ordusu için Anadolu'daki güçlü ailelerden yardım istediğinde, bu kişiler arasında Aydın muhassılı Ahmet Ağa⁷¹ ve Saruhan

⁶⁸ HH. 7064

⁶⁹ Y. Nagata, age. (1997) 49.

⁷⁰ A. Gökbel, age. (1936) 138.

⁷¹ S. Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu. (1997) 159.

mütesellimi Hacı Mehmet Ağa gibi kişi adlarının da geçmesi, 1803 civarlarında Aydın muhassıllığının Ahmet isminde bir kişinin üzerinde olduğunu kanıtlamaktadır. Arşiv çalışmamız esnasında konuyla ilgili bir belgede yer alan şu ifadelerden “*Hacı Hüseyin Ağa’nın ekser alakası İzmir tarafında olduğundan ayrılmayı kendisi dahi istemediğine nazaran Aydın muhassıllığına bundan akdem Yeniceizade Ahmet Ağa memur kılınmışken fukarayı mezmâl-i tahkik olunduğundan muhassıllık-ı mezkûrun Karaosmanzadeye hatır-ı nişan olup ancak bu vesileyle tehir eder deyü tevkiif etmişdim. Bu usule göre İzmir’den ayrılamayacağı cihetten ve muhassıllık onların matlumlari olduğundan naşi boğaz memuriyetini icra eylemesine medar-ı teşvik olmak üzere Muhassıllık-ı mezkûr mümaileyhe ihale.*”⁷², adı geçen kişinin her iki aileden de olmayıp Yeniceizade Ahmet olduğu tespit edilmiştir.

Devletin, 1806–1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bütün Anadolu âyanlarından yardım isterken, Aydın muhassılı Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’dan da yardım istemesi, Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’nın ölüm tarihi olan 1816 yılına kadar dönem dönem Aydın muhassıllığı görevinde bulunduğunun önemli bir kanıtıdır. Bergama voyvodası Hacı Ömer Ağa ve Hacı Hüseyin Ağa, 1809 yılında Rusya’ya karşı düzenlenen sefere İsmail Ağa komutasında 1500 nefer atlı asker göndermişlerdir. Şanizade Tarihi’nin 1812 yılında Hüseyin Ağa ile ilgili olarak verdiği, “*Aydın muhassılı Karaosmanzade Hacı Hüseyin Ağa’ya Tire kazasından maada Aydın sancağının havi olduğu kazaların hükkam ve âyan ve vücuh-u zabitanına üç bin asker*” şeklindeki ifadesi, bu tarihte Aydın muhassıllığının Hacı Hüseyin Ağa’nın üzerinde olduğunu gösteren önemli belgelerden biridir⁷³.

Hacı Hüseyin Ağa’nın devlete karşı sorumluluklarını zaman zaman yerine getirmemesi, görevinden alınmasına neden olmuştur. Hüseyin Ağa’dan sonra aynı

⁷² HH. 7608

⁷³ Şanizade Tarihi. II 86–87.

aileden Küçük Mehmet Ağa, Aydın muhassıllığına atanmıştır⁷⁴. Mehmet Ağa'nın muhassıllık tarihini tespit etmek güç olsa da 1812 yılı Ağustos ayına ait bir belgeden bu tarihlerde Aydın muhassılı olduğunu anlamaktayız. Söz konusu belgede, Manisa'da ikamet eden eski sadrazam Mehmet İzzet Paşa'nın sarrafına olan borcunu ödemek için Aydın muhassıllığından (1.190.769,5) kuruş istemek zorunda kaldığı; bu tarihte Aydın muhassıllığı görevinde bulunan Küçük Mehmet Ağa'nın gerekli olan miktarı bölgesinden toplayarak İzzet Mehmet Paşa'ya gönderdiğinden bahsedilmektedir. Fakat Saruhan mütesellimi Hacı Hüseyin Ağa'dan istenen miktar, Ağa tarafından karşılanmamasına rağmen, ailenin sarraflarla olan ilişkileri göz önünde bulundurularak Hacı Hüseyin Ağa, görevinden alınmamıştır⁷⁵. Dahası Hüseyin Ağa, hükümet tarafından gönderilen mübaşire engel olmaktan geri kalmamıştır⁷⁶.

Devlet 1813 yılında Teke mütesellimi Hacı Mehmet Ağa'nın oğlu İbrahim Ağa'nın ölü veya diri yakalanmasında da Karaosmanoğulları ayan ailesinden yardım istemiştir⁷⁷. Ailenin Aydın sancağındaki nüfuzuyla Saruhan sancağındaki nüfuzları arasında önemli farklar bulunmaktadır. Aydın'daki aile nüfuzu, bu sancağın muhassılı sıfatıyla siyasi hakka dayanan bir karakter taşımaktadır. Bu nedenle Aydın bölgesinde Karaosmanoğulları'na ait çiftlik ve vakıf gibi müesseseler bulunmaktadır.

Aydın yönetiminde Karaosmanoğlu Yakup Paşa'nın bulunduğu bir dönemde, tam olarak 1834 yılında Aydın Güzelhisarı'na gelen Charles Texier, aile ve ailenin Aydın Güzelhisarı'ndaki yönetimi hakkında şu bilgileri verir: "*Güzelhisar hiçbir dönemde dengeli ve güçlü bir siyasal ve dinsel iktidar merkezî olmamıştır. Sultanlarla sürekli olarak üstü kapalı savaşım ya da açık savaş içinde bulunan Aydın emirleri, hiçbir zaman dayanıklı yapılar kurmayı düşünmediler. Kaba resimlerle*

⁷⁴ HH.13714 "Aydın muhassılı ve Manisa mütesellimi Karaosmanzade Hacı Hüseyin Ağa bendelerinin azliyle yine Karaosmanzade hanedanından Bergama voyvodası Hacı Ömer Ağa'nın damadı Mehmet Ağa'nın nasb ve tayin edilmesi"

⁷⁵ Y. Nagata age. (1997) 87-88.

⁷⁶ HH 17251

⁷⁷ A. Halaçoğlu, age. (2001) 52-53.

*karalanmış konakları, lüksleri için yeterliydi. Menderes vadisinin tümünü yüzyıllar boyu elinde tutan Karaosmanoğulları ailesi ise arkalarında ne yol ne çeşme ne de su kemerleri bıraktılar. Tüm lüksleri, çevre köyler için gerçek bir felaket olan çetelere bakmaktan oluşuyordu.”*⁷⁸ Texier’e güvenirse Karaosmanoğulları ailesine ait Aydın ve çevresinde çok az sayıda mimari esere rastlamış olmamız son derece doğaldır.

Buna karşılık Saruhan sancağındaki, özellikle de Manisa kazasındaki nüfuzu, bir dereceye kadar siyasi hakka dayanmakla beraber, esasında çiftlik işletmeciliği ile vakıf müessesesi gibi faaliyetlere dayanan ve bölge halkının günlük hayatı ile iç içe olan, çok derin bir nüfuz karakterini taşımaktaydı⁷⁹. Ailenin asıl hâkim oldukları bölge olan Saruhan ve çevresindeki nüfuzu hakkında, bazı Avrupalı seyyahların verdiği bilgilere göre, bu büyük aile nice asırlardan beri Anadolu’nun bu vahşi kısmını, kendi malikâneleri gibi veya vali sıfatıyla yönetmiş; Türkiye’de örneği görülmemiş bir adalet ve barışla refahı sağlamıştır⁸⁰. Aydın ili ve dolaylarını XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren XIX. yüzyılın başlarına kadar yöneten aile, yörede tarımın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu amaçla Rum nüfusun buralara yerleşmesini özendirdikleri anlaşılmaktadır⁸¹.

II. Mahmut’un Bükreş Antlaşmasından sonra başlattığı âyanları ortadan kaldırma ve merkezî yönetimi güçlendirme politikalarından Karaosmanoğulları da etkilenmiştir. Hacı Hüseyin Ağa’nın ölümünden sonra yerine İzmir Kereste Nazırı Moralı Osman Efendi atanmışsa da ailenin kurduğu düzen, uzun yıllar bölgede devam etmiştir. Devlet, Aydın ve dolaylarında meydana gelen Atçalı Kel Mehmet olayında, yönetimi aileye bırakarak karışıklığın giderilmesine çalışmıştır.

⁷⁸ C. Texier, Küçük Asya Tarihi. .II 102.

⁷⁹ Y. Nagata, age. (1997) 193.

⁸⁰ “Aydın” bk Yurt Ansiklopedisi. II (1982) 990.

⁸¹ “Aydın” bk. Yurt Ansiklopedisi. II (1982) 990.

Aydın tarihinde XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları gibi iki büyük âyan ailesinin yönetimi altında biri mali, diğeri ise idari alanda olmak üzere yapılan iki değişik önemlidir. Bunlardan birincisi Aydın muhasıllığının, Cihanoğulları döneminde sadrazam hassı haline getirilmesiyle mali merkezleşmenin sağlanma çabası; diğeri ise Karaosmanoğulları'nın bölgedeki nüfuzlarının etkin olduğu bir dönemde Aydın'ın eyalet statüsüne yükseltildiği doğrultusunda, tarihçiler arasında ikilem yaratan, 1811 yılı düzenlemesidir.

1.2. Aydın Muhassılığının Sadrazam Haslığına Çevrilmesi

Vergi toplamının, para ekonomisinin gelişmediği, ulaştırma olanaklarının sınırlı olduğu bütün tarım toplumlarında sorun olduğu bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu bu konuda çözüm yolları aramıştır. Tarihsel süreçte geliştirilen bu çözüm yollarından ilki tımar sistemiydi. Bu sistemle devlet, hem kamu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesini sağlamamış; hem de vergi toplama işlemlerini kolaylaştırarak toprak aristokrasisinin oluşumunu engellemiştir. Ancak Osmanlı hükümeti dünya ekonomisinde parasal ekonominin önem kazanması ve uzun süreli devam eden savaşlar nedeniyle kendine yeni gelir kaynakları yaratmak zorunda kaldı.

Devlet, XVI. yüzyılda hazine gelirlerinde başlayan azalmaya çare olarak geliştirilen iltizam adı verilen ve devlete ait vergi gelirlerinin özel şahsa verilmesini ifade eden yeni bir metodu hızla devreye soktu. Bu yeni sistemde, mültezim adı verilen kişilere havale edilen vergi gelirlerinin, zamanla azalması ve gereğince tahsil edilmemesi üzerine devlet, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı bir model olarak, bu defa malikâne sistemini benimsedi. 1695 yılından itibaren uygulanmaya başlayan malikâne sisteminde merkezi hükümet, iltizamları kaydı hayat şartıyla vermeye başladı. Bu nedenle malikâne sistemi, bir bakıma iltizam usulünün mümkün olan en uzun vadeli özel bir türüdür.

Osmanlı İmparatorluğu, vergileri bu yöntemle de sağlıklı bir şekilde toplayamayınca yeni çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu arayışlar bağlamında Halep, Kıbrıs ve Aydın gibi bölgelerde muhassıllık sistemi denenmiştir. Böylelikle sancak beylerinin ve bazı dirilik sahiplerinin tasarruflarında olan mukataalar, bir araya getirilerek eyaletten küçük, sancaktan büyük yeni mali ve idari birimler oluşturulmuş oluyordu.

Aydın muhassıllığının oluşturulma sebeplerinin başlıcaları: Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında bulunan has ve mukataaların, iltizam bedellerinin sancakbeyleri tarafından gereğince toplanamaması, eşkıyalık ve taşrada türeyen âyanlar sebebiyle devlet gelirlerinin azalması ve mültezimlerin halka kötü davranmasıdır⁸². Muhassıllığın işleyişine baktığımızda, iltizam sistemiyle aralarında benzerlik olduğu görülür. Ancak muhassıllık sisteminde dikkat edilmesi gereken nokta, muhassıllığın malikâne olarak veriliyor olmasıdır. Örneğin 7 Temmuz 1737 tarihinde, Aydın ve Menteşe sancakları muhassıllık şeklinde yönetilmek koşuluyla Polad Ahmet Paşa'nın oğlu Mehmet Bey'e malikâne olarak verilmişti. Bu durumda Aydın ve Menteşe sancakları yönetim bakımından muhassıllık, gelirlerinin toplanması bakımından malikânedir⁸³.

Aydın muhassıllığı; Aydın, Saruhan, Menteşe, Sultanönü ve Teke sancaklarındaki bir kısım mirî mukataaların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş çok geniş sınırlara sahip bir mali ve idari ünedir⁸⁴. Başka bir deyişle Aydın muhassıllığı, coğrafi ve idari anlamda yalnızca Aydın'la sınırlı olmayıp, Teke ve Alaiye sancaklarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.

Devlet, XVIII. yüzyılın sonlarında yaklaşık olarak H. 1199 (M.1784–85) yılında sınır ve hudut boylarının güvenliğinin sağlanması ile Akdeniz ve Karadeniz'deki yabancı donanmalara karşılık donanma oluşturulması vb. nedenlerle maliyede birtakım girişimde bulunmuştur. Bu değişikliklerin başında, büyük ve önemli mukataaların devreye sokulmasının bir gereği olarak malikâne-esham sisteminin canlandırılması hazineye önemli miktarlarda girdi sağlamanın yolu olarak görülüyordu. Esham sisteminde mukataa, malikâne sahibinden devralınıyor; işletme hakkını Devlet kendi yapıyordu. Elde ettiği kârı da hisselere ayırıp peşin paraya ve

⁸² C. Telci, bk TAD (2006) 137.

⁸³ O. Kılıç, age (1997) 40.

⁸⁴ Ç. Uluçay'a göre, XVII. yüzyılda; çoğu zaman bütün Anadolu eyaletine bağlı sancakların mirî mukataası Aydın muhassıllığının emrine verildi. Muhassıl Paşa Aydın'da oturuyordu. Saruhan sancağında kendisine ait olan mukataaları iltizama veriyordu. Bk. Ç. Uluçay age. (1955) 14.

ömür boyu müddetle girişimcilere satıyordu. Ancak esham olarak değerlendirilebilecek yüksek gelirlili mukataaları bulmak her zaman kolay olmuyordu. Aydın muhassıllığının geliri yüksek olduğu için, bir ara Aydın muhassıllığı gelirinin de malikâne-esham sistemine alınması düşünülmüş; fakat yöredeki karışıklıklar nedeniyle bundan vazgeçilmiştir⁸⁵. Sonuç olarak malikâne-esham sistemi için Aydın yerine Kıbrıs muhassıllığı⁸⁶ ve İzmir voyvodalığı gelirleri seçilmiştir. Kıbrıs ve İzmir gelirleri sadrazamlara has olarak tahsis oluna geldiğinden, öncelikle bunların durumları değiştirilmeli ve sadrazamlara başka yerlerden has tahsis edilmeliydi. Aydın'ın bu süreçte rol alması gecikmemiştir. Yenişehir cizyesi ile birlikte Aydın muhassıllığının gelirleri de has olarak sadrazamlara tahsis edilmiştir⁸⁷.

Aydın muhassıllığı H. 1205 (M.1791) de sadrazam hassı haline getirilince, bu sırada muhassıllık görevinde bulunan Cihanoğlu Hüseyin Bey, görevinden alınarak yerine Tavaslı Ömer Ağa getirilir. Bununla beraber merkezî yönetim, askeri hizmette bulunmak üzere Vidin'e gönderilen Hüseyin Bey'in devlete olan fazla miktardaki borcunu, askeri görevden elde edeceği gelirle ödeyemeyeceği düşüncesiyle, Aydın muhassıllığını yeniden Hüseyin Ağa'ya vermeyi uygun bulmuştur. Kuşkusuz halkın Tavaslı Ömer Ağa'dan hoşnut olmaması, Ağa'nın muhassıllık görevini alırken Hüseyin Ağa'ya fazla miktarda para vermiş olması ve Hüseyin Ağa'nın da devlete çok fazla borcu olması gibi etkenlerin de bu değişiklikte rolü olmuştur. Cihanoğulları'nın bölge üzerinde güçlü hâkimiyeti, Ömer Ağa döneminde Aydın muhassıllığının, merkezin gelirleri artırma çabalarına beklenildiği ölçüde yanıt verememesi, sonuçta sözde bir muhassıllık teşkilatı sergilenmiş olduğu düşünüldüğünde bu idari değişikliğin ne kadar yerinde olduğu açıkça

⁸⁵ “Aydın sancağının etrâf ve eknâfında mütegalibe-i nâsdan katı çok eşhâs-ı kâsiretü- ukül mevcut olup velev min ba'd memleket-i mezkurenin vali-i kasir ve mutasaallttan hulüvvi o makulelerin tûğyân ve fesadlarına sebep olacağı ihtimaliyle re'y-i mezkûrdan udul ve sadrazamlara hass kayd olunan İzmir ve Kıbrıs hâsılatı gayr-i ezmiri esham itibariyle bey'ü fûrûht olup”bk. Ahmed Vasıf Efendi, (1994) Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakâikü'l- Ahbâr, Haz. Mücteba İlgürel, 290.

⁸⁶ XVIII. yüzyılın sonuna doğru Kıbrıs'daki değişiklikler için bkz N. Çevikel Kıbrıs Eyaleti, Yönetim, Kilise Ayan ve Halk 1750–1800 (2000) 61–65.

⁸⁷ Y. Cezar, age. 106–107.

anlaşılmaktadır⁸⁸. Ancak devletin, yeni kaynaklar yaratmak amacıyla Aydın muhassıllığı gelirlerine el koymak istediğinde Cihanoğulları'nın bölgedeki nüfuzu yüzünden amacına ulaşamamış olduğu bir gerçektir. Sonuçta devlet, bu kaynaktan gelir elde etmek ve adı geçen ailedeki alacaklarını tahsil edebilmek amacıyla Cihanoğulları ile işbirliği yapmak ve Aydın'daki idari ve mali görevlere bu aile üyelerinden birini getirmek zorunda kalmıştır. Nitekim 1794–1795 yıllarına ait sadrazam hassı gelirleri sıralanırken, “*Mukataa-i hassa-i muhassıllık-ı Aydın ve tevabii mukataasından*” Aydın muhassıllığı tarafından eski sadrazam Mehmet Paşa'ya 16.421.895 akçe 136.849 kuruş, yeni sadrazam İzzet Mehmet Paşa'ya ise 10.578.060 akçe 88.105 kuruş verilmiştir⁸⁹.

Malikâne ve esham ismi altında, ama aslında iltizam sisteminde yaşanan bu dönüşümün hazine ve halk üzerindeki olumsuz etkilerini kaldırmak üzere, Nizam-ı Cedit döneminde başlanılan ilk girişim, sistemi daraltmak temeli üzerine kuruluydu. Devlet, aracılardan aldığı rantı hazineye aktarmak ve taşrada ikinci mültezim konumuna gelen âyan ve eşrafı ortadan kaldırmak istiyordu. XIX. yüzyılla birlikte, mali alandaki merkezileşme çabaları bağlamında, mukataalar satışa çıkarılmayarak, hazine kontrolünde tutulmaya çalışıldı. 1811 yılından başlamak üzere mukataalar, bölgenin vali ve sancak beyine iltizam olarak verilmeye başlandı. 1813 yılına gelindiğinde ise “*Eyalet ve elviye dâhillerinde bulunan tüm mukataaların artık yalnızca o bölgenin vali ve sancak mutasarrıflarına ihale olunabileceği*”⁹⁰ ilkesi kabul edilerek, âyan ve eşrafın iltizamdaki etkinliğinin azaltılıp, merkezi yönetim temsilcilerinin güçlendirilmesi hedeflenmişti.

⁸⁸ HH. 8113

⁸⁹ Y. Cezar, age.346.

⁹⁰ Y. Cezar, age. 242.

1.3. 1811 Yılı ve Aydın

II. Mahmut döneminde yoğun bir şekilde sürdürülen taşrayı merkeze bağlama çalışmaları, tabii ki Aydın'ı da ilgilendirmiştir. Teze başladığım günden itibaren, zihnimizi hep meşgul eden 1811 tarihi, bu konuda önemli bir dönemece benzemektedir.

Bazı araştırmacılar bu yılı, Anadolu eyaletinin on dört sancağından biri olan Aydın sancağında, sancak merkezinin Tire'den Aydın Güzelhisarı'na getiriliş tarihi olarak kabul ederken, bazıları da bu tarihte Aydın'ın Anadolu eyaletinden ayrılarak bağımsız bir eyalet olduğu görüşünü benimsemektedir. Bu tezi savunanlar, iddialarını Asaf Gökbel'in *Aydın İli Tarihi* adlı eserinde yer alan “*Vezirlerin sayısı çoğalınca, sancaklara kadar vezirler gönderilmeye başlandığından beylerbeylik teşkilatı bozuldu. H. 1226 M. 1811 teşkilatında Aydın eyalet merkezi oldu. Saruhan, İzmir ve Menteşe sancakları Kütahya'dan alınarak Aydın'a bağlandı*”⁹¹ ifadesine dayandırmaktadır. Tuncer Baykara, bu görüşün aksine, 1811 yılında önemli bir değişiklik yapılmasının gündeme gelmiş, fakat bu değişikliğin sancak merkezinin Tire'den Aydın Güzelhisarı'na taşınmasıyla sınırlı kalmış olabileceğini iddia etmektedir⁹². Çalışmamızda bu iki görüşten herhangi birini destekleyen bir belgeye rastlamadık. Elimizdeki sınırlı bilgiler ışığında bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Bize göre, Güzelhisar'ın 1811 yılında sancak merkezi haline getirilmiş olması, yeni bir durum veya köklü bir değişim olarak görülmemektedir. Güzelhisar'ın sosyal ve ekonomik açıdan büyük gelişmeler kaydederek seçkin bir yerleşim birimi haline gelişi, bu dönemden daha öncelere, muhtemelen XVIII. yüzyıla dayanır. Muhassıl paşalar, uzun bir süreden beri Aydın Güzelhisarı'nda oturmaktaydı. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Aydın Güzelhisarı'nın Tire'ye oranla daha ileri düzeyde olduğu ve merkezî bir konum hâline geldiği görülmektedir.

⁹¹ A. Gökbel, age. (1936) 110.

⁹² T. Baykara, agt. (1964) 2.

Örneğin, H. 1194 (M.1780) yılıyla ilgili bilgiler içeren Denizli şerhiye sicillerinde rastladığımız “*Abdürrezzak Paşa İstanbul’dan hükümet merkezi Güzelhisar’a giderken bir gün Buldan kazasında, bir gün Ezine kazasında meks ve ikamet etmiş ve kendisine bu ikameti sırasında çeşitli zahire, ot, kahve donluk baha mekkari ve atları için ücret verilmiştir.*”⁹³ ifadesi, bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra Çağatay Uluçay, 1721 yılı olaylarından bahsederken Aydın Güzelhisarı’nda oturan muhassıl paşanın, bütün Anadolu’daki mukataalardan sorumlu olduğunu belirtiyor. Bütün bunlar, Aydın Güzelhisarı’nın XVIII. yüzyılın başından beri devam eden süreçte gelişerek idari yapılanmada Tire’nin önüne geçtiğini göstermektedir.

Aydın’ın 1811 tarihinde eyalet olduğunu iddia eden araştırmacıların eserleri dikkatle incelendiğinde, bu araştırmacıların bazı noktalarda çelişkiye düştükleri anlaşılmaktadır. Araştırmacıların dayanak noktası olarak gördükleri *Aydın İli Tarihi* adındaki eserinde “*Vezirlerin sayısı çoğalınca, sancaklara kadar vezirler gönderilmeye başlandığından beylerbeylik teşkilatı bozuldu. H. 1226 (M.1811) teşkilatında Aydın eyalet merkezi oldu. Saruhan, İzmir ve Menteşe sancakları Kütahya’dan alınarak Aydın’a bağlandı*” bilgisini veren Asaf Gökbel’in, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın 1929 yılında basılan, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları Hakkında Malumat* adlı eserinden faydalanmış olabileceğini tahmin ediyoruz. Ancak Gökbel bilgi kaynağını belirtmemiştir. Uzunçarşılı’ya gelince Saruhan sancağını anlatırken “*Saruhan sancağı (1226 H. 1811’de) teşkilatında Anadolu eyaletinden alınarak Aydın’a rabtedilmiş*”⁹⁴ ifadesini açıkça kullanmış fakat ne bu teşkilatın ayrıntılarından bahsetmiş, ne de Aydın’ın idari statüsü hakkında bilgi vermiştir.

⁹³ DŞS. 670/ 29

⁹⁴ İ.Hakkı. Uzunçarşılı, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları Hakkında Malumat* (1929) 73.

Mübeccel Kıray ise, konuyla ilgili olarak “*İzmir, 1811 tarihinde Saruhan sancağından çıkarılıp, şimdi daha sıkı ticaret bağları kurduğu çevrenin yönetim mekanizmasına, Aydın sancağına bağlamıştır. Burada hâlâ içe dönük merkezli eski kontrol düzenini devam ettirme çabasını görmek kolaydır. Hâlbuki bütünleşmeyi bozan faktörler iktisadi bütünleşmedeki değişikliklerdir. Dolayısıyla onlara müdahale edebilmek gerekti. İzmir’i yönetim bakımından Aydın’a bağlamak gibi bir yeniden düzenleme elbette zorlayıcı başka öğelerle bütünleşmeye giden bölge’de, İzmir’e yerini bulduramamıştır*” diyerek, zaten belgeye dayanmayan 1811 meselesinde kafaları daha da karıştırmaktadır⁹⁵.

İlgili tarihlerde İzmir’e gelen bir Fransız diplomat J. M. Tancoigne, o dönem İzmir’in idari durumu hakkında şu bilgileri vermektedir: “*İzmir kenti, Valide Sultan’ın has mülküdür ve onun görevlendirdiği bir yönetici olan mütesellim, Valide Sultan’ın şahsına bağlıdır. Civardaki herhangi bir paşa onun amiri değildir. Bu mütesellimin emri altında Yeniçerilerden oluşan kalabalık ve hareketli başıboş bir asker topluluğu vardır ki bütün derdi günü yağmacılık yapmak ve kargaşa yaratmaktır. Anadolu’nun bu ticari antreposunu sık sık yakıp kül eden yangınlarda onlara çapulculuk vurgun ve yağma içgüdülerini tatmin etmeleri için sayısız fırsatlar sunmaktan geri kalmaz.*”⁹⁶ Bu ifadelerden o dönemde İzmir’in Valide Sultan hassı olduğunu ve hiçbir paşanın yönetimi altında bulunmadığını öğreniyoruz. Aynı dönemde İzmir’de Katipoğulları ayan ailesinin etkili olduğu göz önünde tutulursa, İzmir’i Aydın’a bağlamak yerinde bir karar olmasa gerek.

Aynı konuyu sürdürmeye devam edersek, Manisa üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Çağatay Uluçay, 1939 yılında yazdığı *Manisa Tarihine Genel Bir Bakış* adlı eserinde Saruhan sancağında 1811 yılında yapıldığı iddia edilen değişiklikten “*1811 de Saruhan ve Menteşe Kütahya’dan alınarak Aydın’a raptedilmiş*”⁹⁷

⁹⁵ M. Kıray, Kentleşme Yazıları (1998) 32.

⁹⁶ J.M. Tancoigne, İzmir’e Ege Adalarına ve Girit’e Seyahat Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri (1811–1814 (2003) 27–28.

⁹⁷ Ç. Uluçay, İ. Gökçen, Manisa Tarihine Genel Bir Bakış (1939) 77.

bahsetmiş, fakat 1955 yılında yazdığı *Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri* isimli çalışmasında ise adı geçen sancağın 1833 yılına kadar Anadolu eyaletine bağlı olarak varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir⁹⁸. Araştırmacının ikinci eserinin şer'iyecilerine dayalı olarak yazıldığı göz önünde bulundurulursa, ikinci eserde verilen bilginin daha güvenilir olduğu ileri düşünülebilir. Fakat aynı araştırmacı aynı eserinin farklı bir sayfasında ise Aydın eyaletinin 1836 tarihinde kurulduğunu kaynak göstermeksizin belirtmiştir⁹⁹.

Karaosmanoğulları üzerine çalışma yapan Yuzo Nagata'ya gelince, o bu ailenin bölgedeki nüfuzunu 1811 yılında Saruhan yönetiminde çıkan karışıklığa rağmen 1816 yılı sonuna kadar devam ettirdiğini belirtmekle beraber, “*Ancak bu tarihlerden itibaren Osmanlı devleti yönetiminde ıslahata başlandıktan, Saruhan sancağının yönetimi de karışmıştır. 1812 yılında Saruhan ile Menteşe sancakları merkezi Kütahya olan Anadolu eyaletinden ayrılarak Aydın eyaletine bağlanmıştır*” sözleriyle devam ederek, Saruhan sancağının 1812 yılında Aydın sancağına, bağlanmasıyla Aydın eyaletinin oluştuğunu iddia etmekte ve kaynak göstermeden bu görüşünü savunmaktadır.

Vak'anüvist Şanizade Mehmet Ataullah Efendi, *Şanizade Tarihi* adlı eserinde M. 1812 (H. 1227) olaylarını anlatırken “*Hüseyin Ağa 1227 senesinde (M. 1812) tarihinde Aydın muhassılı ve Saruhan mütesellimi bulunurken, iki bin beş yüz nefer ve icab'eden zahire ile orduyu muavenet etmiş ve Hacı Ömer Ağanın da bu işte yardımı görülmüştür.*” ifadesini kullanmıştır¹⁰⁰. 1810–1812 Osmanlı-Rus Savaşı için kendisinden yardım istenen Karaosmanoğlu Hüseyin Paşa'dan Aydın muhassılı ve Saruhan mütesellimi diye bahsedilmesi, Karaosmanoğulları ailesinin bölgedeki

⁹⁸ “*Osmanlıların eline geçtiğinden beri Anadolu eyaletine bağlı bulunan Saruhan sancağı bu durumunu 1833 yılına kadar korudu. 1833 (1249)da Mısır ordusu Kütahya'yı terk edince Anadolu eyaleti sancaklarından, dört vilayet kuruldu. Bu vilayetlerden birisi de merkezi Aydın olmak üzere aynı ismi taşıyan vilayetti. Bu eyalete Aydın, Menteşe (Muğla), Sığla (İzmir) ve Saruhan sancakları bağlandı*” Ç.Uluçay, bk. age. (1955) 1.

⁹⁹ Ç. Uluçay age. (1955) 284

¹⁰⁰ Şanizade Tarihi II. 87.

nüfuzunu devam ettirdiğini ve Aydın'ın henüz eyalet haline gelmediğini gösteren önemli bir kayıttır.

1810 yılında Anadolu eyaletinin dağıldığı ve bu tarih itibariyle Aydın eyaletinin kurulduğu iddialarını çürüten en önemli delillerden biri, arşiv çalışmamalarımız sırasında bulduğumuz Manisa Şer'iyeye sicillerinde yer alan eski Trabzon valisi Vezir Osman Paşa'nın Anadolu eyaleti valiliğine atandığını gösteren “*Eyalet'i Anadolu'da vaki Aydın ve Saruhan ve Hüdavendigâr ve Karesi ve Menteşe ve Hamit ve Teke ve Kütahya ve Ankara sancaklarında mevcut züema ve erbab-ı tımar mutasarrıf oldukları nam parelerinin kendiler zabt ve ta'sir ve aherden müdahale olunmamak babında hala Anadolu valisi vezir-asaf devletlü elhaç Osman Paşa hazretlerine hitaben emr-i sudur olan emr-i âli mûcibince vezir müşariünileyh hazretlerine buyruldu.*” şeklindeki kayıttır¹⁰¹. Bu belge, Anadolu eyaletinin varlığını sürdürdüğünü ve Aydın'ın bu eyalete bağlı bir sancak statüsünde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla II. Mahmut'un merkezileşme çalışmalarının yoğun olduğu 1811 yılında Aydın'ın idari statüsünde herhangi bir değişikliğin olmadığı düşüncesindeyiz.

Aynı tarihte Anadolu'nun farklı bölgelerine bakıldığında ise idari anlamda önemli değişiklikler göz çarpar. Örneğin Bolu sancağı, Anadolu eyaletine bağlı bir sancak iken 1692 yılında sancaklıktan voyvodalığa düşürülmüş ve 1811 tarihine kadar voyvodalar tarafından yönetilmiştir. 1811'de ise II. Mahmut'un emri üzerine Viranşehir sancağı ile birleştirilerek Kastamonu eyaletine bağlı bir mutasarrıflık hâline getirilmiştir¹⁰².

Aynı tarihte II. Mahmut'un Kastamonu eyaletindeki derebeyi ve paşaların hükümlerlerine son vermek amacıyla geniş çaplı bir girişimi olmuştur. Padişah'ın

¹⁰¹ MŞS.243. 9.

¹⁰² “Göynüğü'n Tarihi” www. google.com

Kastamonu bölgesinden gelen şikâyetler üzerine verdiği cevapta yer alan “*Kastamonu yerliden birisine bırakılırsa bir taraf şikâyetçi ise diğer taraf memnun olacaktır. Dolayısıyla yerliye mukataa, sancak ve kaza tevcihi güzel bir şey değildir. Derebeyi ve âyan makuleleri yüz bulup kuvvet kesbederek birbirine düşman birkaç nüfuzlu adamın türemesine, böylece düzenin bozulmasına sebep olmaktadır. Mansıpların mümkün mertebe vezirlere verilmesi, vezir kaldırmayacak yerlere ise İstanbul’dan denenmiş kimselerin gönderilmesi halkın refahını sağlayacaktır.*”¹⁰³ ifadesi, sadece Kastamonu’daki âyanlık müessesesini kaldırmak istediği anlamına gelmez. Bu, O’nun sorumsuz ve asi derebeylerine, âyanlara ve paşalara olan genel bakış açısını ve onlara karşı yürüttüğü siyaseti yansıtmaya açısından da oldukça önemlidir.

Taşrada faaliyet gösteren âyan sınıfını merkezî yönetime bağlı hale getirmenin, dolayısıyla da otoriteyi güçlendirerek merkezî yönetimin ülkenin her köşesinde egemen olmasını sağlamanın en etkili yolu, âyanlar üzerine güvenilir paşaların kumanda ettiği kuvvetlerin sevk edilmesiydi. Bu görevi en iyi biçimde yerine getiren paşaların başında Hüsrev ve Hurşit Paşa’lar gelmekteydi. Antalya ve havalisine hâkim olan Tekeoğulları’nın nüfuzu, Hüsrev Paşa tarafından 1814 yılında sona erdirildi. Bununla birlikte II. Mahmut, merkezden nispeten uzak, kuvvetli, fakat oldukça itaatkâr olan âyanlara karşı kuvvet kullanmamıştı. Padişah, bu gibi âyanlar öldükten sonra varislerini başka yerlere göndererek, onların bölgelerindeki nüfuzlarını kırmaya çalışmış ve başarılı olmuştur. Nitekim 1814 yılında Çapanoğulları’nın ve 1816’da Karaosmanoğulları’nın siyasi nüfuzları bu yöntemle ortadan kaldırılmıştır¹⁰⁴.

¹⁰³ N. Sakaoglu, Kösepaşa Hanedanı (1984) 139.

¹⁰⁴ Ö. Mert, bk. Türkler XIII. 724–725

II. BÖLÜM

AYDIN'DA MUTASARRIFLIK (1817–1833)

2.1. Aydın'da Mutasarrıflık Yönetiminin Başlaması

Bu dönemde Aydın sancağı Saruhan sancağı ile birlikte vezir rütbeli mutasarrıf paşalar tarafından idare edilmekteydi. Bu nedenle 1817–1833 yılları arasında Aydın'da mutasarrıflık tarzı yönetimin ilk yılları olarak adlandırmanın yanlış olmadığı düşüncesindeyiz. Vezir rütbeli bu mutasarrıf paşalar tarafından yönetilen sancaklar genellikle mutasarrıflık olarak adlandırılmaktadır.

Mutasarrıflığın yaygınlaşmasındaki en önemli etken, devletin vezir sayısındaki fazlalık sebebiyle bu rütbedeki kişilerden bazılarını vali olarak görevlendirememesidir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda vezir rütbeli paşaların çoğalması, “tevcih” işlerini zorlaştırıyordu. Devlet, hem vezirlik rütbesini hak eden kişilere görev vermek, hem de onlara geçimlerini sağlayabilecek birer arazi vermek zorunda olduğundan, bu durumdakileri mutasarrıf olarak atamaktaydı. Bu uygulamayla, bazen vezir rütbeli paşalara, mansıbına uygun sancak tevcih mümkün olmadığından bir veya daha fazla sancak, başka bir bölgeye “*muhafız*” olarak atanan bu paşalara “*ber-vech-i arpalık*” kaydıyla verilmiştir. Bazen de hiçbir görevi olmayan paşalar, birkaç sancağa yönetici olarak atanmıştır. Arpalık yönetimine benzeyen bu sistemde, birkaç sancak birleştirilerek mutasarrıflık birimi oluşturulmakta ve bu bölgeler mutasarrıfların emrine verilmekteydi¹⁰⁵. Eyaletlere atanan, fakat görev yerlerinde ikamet etmeyip ilgili birimi mütesellimler aracılığıyla yöneten valilere de mutasarrıf denmekteydi. Eyalet mutasarrıflarını valilerden ayıran en önemli fark, görevli oldukları eyalette bulunma şartlarının olmamasıydı¹⁰⁶. Mutasarrıf paşalar, padişahın sancakta bulunan kadı ve naiplere hitaben yazdığı, adı geçen paşanın sancağa mutasarrıf olarak atandığını ve bütün görevlilerin ona itaat etmeleri gerektiğini

¹⁰⁵ M. Çadırcı. bk. Belleten LI/ 201. 1226.

¹⁰⁶ O. Kılıç, age. (1997) 25.

bildiren fermanıyla atanmaktaydılar¹⁰⁷. Merkezîleşme çalışmalarına önemli katkısı olan bu uygulama, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde oldukça yaygınlaşmıştır¹⁰⁸.

Karaosmanoğlu Hüseyin Bey'in öldüğü 1816 yılından sonra, Aydın sancağının yönetiminde de önemli birtakım değişiklikler olmuştur. O tarihe kadar muhassıllar tarafından yönetilen sancak, Saruhan sancağıyla birleştirilerek vezir rütbeli "mutasarrıf" paşalar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu tarihten sonraki dönemleri içeren belgelerde, Aydın ve Saruhan sancaklarının yöneticileri, mutasarrıf olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁹.

Aydın sancağının ilk mutasarrıfı, Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'nın 1816 yılında vefat etmesi ile boşalan sancak yönetimine atanan Süleyman Paşa'dır. Bu dönemden itibaren Aydın ve Saruhan sancaklarında mutasarrıflık yönetimi başlamıştır. Süleyman Paşa'nın atanması ile ilgili belgede, onun meziyetleri ve başarıları övülmekte; merkeze olan sadakati takdir edilmekte ve İzmirli olduğundan bölgeyi tanımasının yönetimi kolaylaştıracağı ve Karaosmanoğulları ailesinin taşkınlıklarını önleyebileceği düşüncesi belirtilmektedir¹¹⁰. Mutasarrıflığı süresince Aydın'da ikamet edip Saruhan sancağını yönetmek üzere Karaosmanoğlu Mehmet Ağa'yı mütesellim olarak görevlendiren Süleyman Paşa'nın¹¹¹ görev süresince yalnız idari sorunlarla uğraşmadığı, mali faaliyetlerde de bulunduğu tersane hazinesine bağlı "*memalik-i mahrusa harir rüsumu*"nun H. 1234–1235 (M.1818–1819) yıllarına ait kayıtlarından anlaşılmaktadır¹¹². Bu belgeye göre, ana mukataaya bağlı bölgelerin mizan harir mukataaları, bölgelerin resmi yöneticilerine iltizama verilmişti. İltizam süreleri bir yıl olan mukataaların içinde, Aydın ve ona bağlı olan bölgelerin iltizam bedeli 13.500 kuruş olan mukataaları, Süleyman Paşa'nın üzerindeydi. Süleyman

¹⁰⁷ R. Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1998) 144.

¹⁰⁸ C. V Findley bk. İngilizce İA. VII 774.

¹⁰⁹ HH. 23324/25016

¹¹⁰ HH. 23514

¹¹¹ Ç. Uluçay, age. (1955) 282.

¹¹² Y. Cezar, age. (1986) 221.

Paşa döneminde, Saruhan ve Aydın sancaklarına gelecek olan mübaşirlere nasıl davranılacağı konusunda bir nizamname hazırlanarak onlara ikişer kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı.

Bu esnada Şam eyaletindeki olaylar buraya yeni bir yönetici atanmasını gerekli kılmıştır. Yapılan müzakerelerde, Şam valiliği için Maraş valisi Müftüzade Hüseyin Paşa, Anadolu valisi Hasan Paşa, Karahisar sancağı mutasarrıfı El-Haç Ali Paşa, Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıfı Süleyman Paşa gibi isimler zikredilmiş, fakat diğer paşaların zayıf karakterli olduğu düşüncesiyle Süleyman Paşa'da karar kılınmıştır. Süleyman Paşa'nın Şam valiliğine atanması sonucunda Aydın yönetiminde oluşan boşluğu doldurmak amacıyla Anadolu valisi Hasan Rıza Paşa ile Teke ve Hamit sancakları mutasarrıfı Rauf Paşa'nın isimleri gündeme gelmiştir¹¹³. Anadolu valisi Hasan Rıza Paşa, eyaletin merkez sancağı olan Kütahya'nın bu sancaklara yakın olması sebebiyle 10 Kasım 1819 tarihinde Aydın ve Saruhan sancaklarına mutasarrıf olarak atanmıştır¹¹⁴. Hasan Rıza Paşa, ilk mutasarrıf Süleyman Paşa gibi Aydın'da ikamet etmiş, Saruhan sancağını Manisalı Müderriszade Ali ismindeki mütesellimi vasıtasıyla yönetmiştir. Hasan Rıza Paşa'nın buradan ne zaman ayrıldığı konusunda net bir bilgi olmamasına rağmen, burada çok az bir süre görev yaptığı anlaşılıyor. 1819 yılı sonlarıyla ilgili kaynaklarda Aydın ve Saruhan mutasarrıfı olarak Mehmet Derviş Paşa adının zikredilmesi, Hasan Rıza Paşa'nın aynı yıl içinde görevden alındığını göstermektedir.

Eski sadrazamlardan Mehmet Derviş Paşa, bu sancaklara mutasarrıf olduğunda, Hasan Paşa zamanında Saruhan sancağı halkından çeşitli adlar altında fazladan vergi alındığına dair şikâyetler üzerine, bütün kazaların pusulalarını yörenin hâkim ve voyvodaları aracılığıyla yeniden incelemiştir. Hasan Paşa döneminde

¹¹³ HH. 17832

¹¹⁴ Ç.Uluçay age. (1955) 282.

alındığı tespit edilen fazla vergilerin, o yıl ödenmesi gereken vergiden kesileceği duyurularak Manisa halkının güveni kazanılmıştır¹¹⁵.

Dönemi hakkında bundan fazla bilgiye sahip olmadığımız Mehmet Paşa'dan sonra, Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıflığına Mehmet Behram Paşa atanmıştır. Yeni görev yeri olan Şam'a gitmeden önce Mehmet Derviş Paşa'dan sancağı yönetecek bir mütesellim tayin etmesi istenmiştir. O da Turgutlu voyvodası hassa silahşörlerinden Ali Ağa'yı mütesellim olarak tayin etmiştir. Aydın'a gelmek üzere iken Aleksandır İpsilanti'nin Boğdan'a girip ahaliyi ayaklandırması üzerine, Eceabad'da oturmak ve Mürefte ile Gelibolu arasını muhafaza etmek üzere boğaz muhafızlığına tayin edilen Mehmet Behram Paşa, beklenmeyen bu gelişme neticesinde yeni görev yerine gelişi geciktiği için, oğlu Hüseyin Bey'i Aydın sancağına mütesellim olarak atamıştır. 1822 yılında Manisa'da bir isyan çıkması üzerine, o sırada Manisa'dan geçmekte olan Kırşehir, Beyşehir ve Niğde sancakları mutasarrıfı İsmail Paşa, bölgedeki isyanı yatıştırmak amacıyla Aydın ve Saruhan sancakları mütesellimi olarak tayin edilmiştir. Hâkimiyetindeki kazalara yerli yersiz sebeplerle adamlarını gönderip halka zulmeden İsmail Paşa, şikâyetlerin artması üzerine aynı yılın aralık ayında (zilkade) azledilerek Mora seferine gönderilmiştir. Onun yerine Mehmet Behram Paşa'nın kapı kethüdası olan Esseyid Mustafa Ağa mütesellim olmuştur¹¹⁶.

Mehmet Behram Paşa, her ne kadar Aydın ve Saruhan sancaklarını mütesellimler aracılığıyla yönetip kendisi buralarda bulunmamış olsa da, "*Paşa yaylası*" adı verilen mesire alanının bu adı Mehmet Behram Paşa'dan aldığı rivayet edilmektedir. Bir tabur askeri ile Aydın'a gelen Paşa, yayla hayatını sevdiği için

¹¹⁵ Cevdet Dahiliye 5569

¹¹⁶ HH. 16329

burayı keşfetmiş ve sık sık dinlenme yeri olarak kullanmıştır¹¹⁷. Bu nedenle burası günümüze kadar Paşa Yaylası¹¹⁸ olarak varlığını sürdürmektedir.

Cevdet Tarihi'nde Mehmet Behram Paşa'dan bahsedilirken, onun bahadır bir kişi olmasına rağmen zalim bir karaktere sahip olduğu kaydedilmektedir¹¹⁹. Mehmet Behram Paşa, vezirlik unvanı elinden alınarak H. 1237 (M.1821–22) yılında Serfice'ye gönderilmiştir. Birkaç ay sonra vezirlik unvanı iade edilerek önce Maraş ve Rakka valiliğine, daha sonra aynı yıl içinde Halep valiliğine atanan Mehmet Behram Paşa, H.1238 (M. 1822–1823) yılında Diyarbakır valiliğine atanmıştır. H. Muharrem 1244 (M. Temmuz-Ağustos 1828) tarihinde tekrar Halep valisi olmuş H. 1245 (M. 1829–1830) yılında azledilip H. 1248 (1832–1833)'de ölmüştür¹²⁰.

Merkezî hükümet, Anadolu'daki çoğu eyalet ve sancak yöneticisinin bu yıllarda meydana gelen Yunan ayaklanması nedeniyle Rumeli'de bulunmasından dolayı, taşraya yönetici atamakta sıkıntı çekmiştir. “*Kütahya ve Karaman ve Ankara ve Kangırı ve benzeri sancaklarda boydan boya vali ve vezir bulunmadığından bu günlerde bazı fırsat kollayanlar uygunsuzluk başlatmış olacaklarından şimdi hiç olmasa Anadolu valiliğine bir münasip ve muktedir vezir intihap ve ikame olunması iktiza etmiş olduğuna binanen*”¹²¹ ifadelerinin yer aldığı bir belgeden edindiğimiz bilgiye göre, bu dönemde taşraya daha iyi hâkim olabilmek açısından Anadolu eyalet merkezinin neresi olması gerektiği konusunda tartışmalar başlamış, eyalet merkezi için Kütahya ve Konya sancaklarının adı zikredilmiş, coğrafi konumu nedeniyle Anadolu'nun yönetimi için daha uygun olduğu düşünülerek Kütahya tercih

¹¹⁷ E.Tenekeci, bk. Aydın Kültür Sanat Bülteni. XII (Ağustos- Eylül 2001) 28.

¹¹⁸ Paşa yaylası, Aydın'ın kuzeyinde yer alan Aydın sıradağlarının şehre 18–20 kilometrelik uzaklıktaki Tavşanlı dağında yer alır. Denizden yüksekliği 1200 metre olan yayla zeytin, çam, çınar ve ceviz ağaçlarıyla kaplıdır. Temiz ve rutubetsiz bir havaya sahip olan yaylada, bir de soğuk suyunun bulunuşu alanı aranılan bir dinlenme, soluk alma yeri haline getirmiştir. Yaylada şu anda otel işletmesi de mevcuttur.

¹¹⁹ A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet. XI 21.

¹²⁰ M. Süreyya, Sicill-i Osmanî. II 365.

¹²¹ HH 22956 H. 1235

edilmiştir. Anadolu eyaleti valiliğine de Bahr-ı Sefid muhafızı ve Biga sancağı mutasarrıfı Darendeli Vezir Hasan Rıza Paşa atanmıştır¹²².

Mehmet Behram Paşa'dan sonra, Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıflığına, Mora İhtilali'nin bastırılmasında yapmış olduğu yardımlara bir teşekkür olarak H. 15 Safer 1237 (M. 13 Aralık 1821) tarihinde Sirozlu Yusuf Paşa tayin edilmiştir¹²³.

Yusuf Paşa'nın geliri yüksek iki sancağın yöneticiliğini ele geçiş öyküsü, Cevdet Tarihi'nde şu ifadelerle açıklamaktadır: “Çünkü Yusuf Paşa İnebahtı, İki Kastel ve Barda kalelerini kuşatan eşkiyayı bastırıp cezasını vermişti. Askerini de uzun süre çapul yolu ile beslemişti. İşin sonunda Nemçe tüccarlarından veresiye bir miktar zahire satın almış, biraz da para borçlanmıştı. Bu poliçelerle kazandığı zaferleri yazılı olarak bildirirken eşkiyadan aldığı bandıraları ve 200 çift kulağı divan kâtibi Sait Efendi ile İstanbul'a göndermişti. Uzun süredir Mora'dan haber alınamıyordu. Herkes üzüntü içindeyken Sait Efendi, Safer ayı başında böyle bir haberle gelince Yusuf Paşa'nın hizmeti memnuniyetle karşılandı. Bedelleri hazineden ödendi. Mükâfat olarak da kendisine geliri yüklü iki sancak verildi.”¹²⁴

Önceki mutasarrıflardan farklı olarak kendine Saruhan sancağını¹²⁵ merkez yapan Yusuf Paşa'nın Aydın sancağına atadığı Seferşah adlı mütesellim, aynı yıl içinde ölmüştür. Seferşah'ın mezar kitabesinden Aydın mütesellimliği sırasında adaletli bir yönetim sergilemeye çalıştığını anlıyoruz¹²⁶.

¹²² Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi, Haz. Ziya Yılmaz (2000) 68.

¹²³ Cevdet Dahiliye. 4510 Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi age. (2000) 26–27.

¹²⁴ A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, XI, 21–22.

¹²⁵ HH. 23324 “19. mah-ı zilhiccenin on altıncı günü makarr-ı hükümet olan medine-yi Manisa'ya vardım.”

¹²⁶ “Encamı kayboldu yakın bilmedi bu âlemi faniyi koyup gitti dilagah mevludu kırım meskeni olmuştu. Silivri Mirza idi hem validi hem cediti Aydın'da müsellim iken azmetti bekaya devrinde adalet verirdi vakte münasib” Bkz. Asaf Gökbel, age. 139.

Yusuf Paşa'dan sonra, Saruhan ve Aydın sancakları mutasarrıflığına Müftüzade Ahmet Paşa atanmıştır. Vakanüvis Esat Efendi, bazı araştırmacılar tarafından vali ve müftüzade sıfatlarıyla nitelendirilen¹²⁷ Ahmet Paşa'yı anlatırken, ondan şu şekilde bahseder: “*Seyyid Ahmet Ağa'ya H. 1233 (M.1818) senesinde Diyarbakır eyaleti sancakları tevcih (edilmiş), otuz beş senesinde Rakka eyaleti valiliği az bir müddet sonra da Aydın ve Saruhan sancakları verilmiştir. Seyyid Ahmet Ağa, hükümet işlerinden anlayan akıllı bir kimse olmasına rağmen, devlet dairesinde yetişmediğinden biraz kabaca bir insandır*”¹²⁸.

Aydın ve Saruhan sancakları, Karaosmanoğlu Hüseyin Bey'in 1816 tarihinde ölümünden sonra birleştirilerek mutasarrıf paşaların yönetimine verilmiştir.1817–1826 arasındaki dönemi Aydın yönetiminde mutasarrıflık sisteminin başlangıç yılları olarak kabul etmenin yanlış bir kanaat olmadığı düşüncesindeyiz. 1826 sonrası yaşanan gelişmeler, bu yönetim tarzını daha da belirginleştirerek Aydın tarihi için önemli sonuçlar doğuracak olaylara zemin hazırlayacaktır.

¹²⁷ A. Gökbel, age. 110.

¹²⁸ Esat Efendi, age. 318.

2.2. Anadolu Eyaletinin Yeniden Organizasyonu: 1826 Sonrası Yeni Mülkî Yönetimin Aydın'a Getirdikleri

II. Mahmut, kendinden önce yapılmış yenilik girişimlerinin sonuç vermemesini Devlet'in güvenilir bir ordudan yoksun olmasına bağlıyordu. Bunun için, Bayraktar Mustafa Paşa'nın önerileriyle Nizam-ı Cedit kuruluşuna benzer Sekban-ı Cedit ocağını oluşturdu. Fakat Yeniçerilerin Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmeleri, askeri alanda yapılan ıslahatları sekteye uğratmış; Yeniçeriler de zorbalıklarını daha da artırmıştı. Onların, kadın ve erkeklere sarkıntılık, birbirleriyle kavga, tüccar, esnaf ve işçileri haraca bağlama gibi olumsuz davranışları ve savaşlarda başarı gösterememeleri padişahı ve devlet adamlarını ocağın kesin bir biçimde ıslah edilmesi ya da ortadan kaldırılması konusunda görüş birliğine ulaştırdı. II. Mahmut'un emriyle devletin ileri gelenleri toplanarak, sorunu uzun uzadıya görüştükten sonra, "Eşkinci" adı altında Nizam-ı Cedit ve Sekban-ı Cedit kuruluşlarına benzer, yeni bir askeri birlik oluşturulmasını kararlaştırdılar. Yeniçerilerin kendi çıkarlarının zedelendiğini görmeleri ve propaganda girişimine başlamaları üzerine II. Mahmut, yayınladığı fermanla Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığını ilan etti. Bu gelişme üzerine sadrazam, valilere vilayetlerdeki Yeniçeri garnizonlarının dağıtılması emrini verdi¹²⁹.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla, yıllardan beri her ileri atılımı engelleyen en büyük engel tarihe karışmış oluyordu. Bu dönemde Eşkinci Ocağı da Yeniçeri Ocağı'nın bir parçası olduğu gerekçesiyle ortadan kaldırıldı. Ayrıca onlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle Bektaşî Dergâhları da kapatıldı.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye", adıyla Batı ülkelerinin askeri teşkilatlarına benzeyen modern bir ordu kuruldu. Aynı yıl, Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi yayınlandı. Buna göre; önceleri 12 bin kişilik olması uygun görülen bu ordu, daha sonra 1500'er kişiden oluşan ve adına tertip adı verilen sekiz birliğe ayrıldı. 1828 yılında yapılan

¹²⁹ M. Çadircı bk. Belleten c.51/ 201 (1988)

değişiklikle de tertip yerine alay, kol yerine tabur ve saf yerine bölük terimleri kullanıldı. Ayrıca her alayın 500'er kişilik üç taburdan oluşması kararlaştırılmıştı¹³⁰.

Yeniçeri ağası yerine, başkomutanlık ve harbiye bakanlığı görevleriyle yükümlü "seraskerlik" makamı oluşturuldu. Bu göreve başlangıçta Ağa Hüseyin Paşa getirilirken, bir müddet sonra Hüseyin Paşa azledilerek yerine Hüsrev Paşa atandı.

Yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Asakir-i Mansure Hazinesi kuruldu. Birçok sancağın geliri doğrudan doğruya buraya bağlandı. Yeni kurulan hazinenin giderlerini karşılamak üzere bazı gelir kaynakları aranmış; bu arada çoktan beri işlemez hale gelen ihtisap teşkilatına yeni bir şekil verilmiştir.

Osmanlı'nın son zamanlarına kadar, önemli belediye hizmetlerini yerine getiren ihtisap ağasının unvanı H.1242 (M.1826) yılında ihtisap nazırına çevrilmiştir. Görevleri de bir nizamname ile artırılmıştır. Daha sonra, bu nezaretin bir kısım görevleri 1845 ve 1846'da kurulan polis ve zaptiye teşkilatına devredildi. Sonunda H. 1271 (M. 1854) tarihinde şehremaneti teşkilatının kurulmasıyla ihtisap nazırı unvanı şehremini şeklinde değişikliğe uğramış ve Cumhuriyet'le birlikte belediye reisi olmuştur¹³¹.

İstanbul'da başlayan bu düzenleme 1827 Ağustos'undan itibaren taşrada da uygulanmış; eyalet ve sancak merkezlerinde birer ihtisap nazırı seçilerek esnaftan alınmak üzere ihtisap rüsümü adında yeni bir vergi konulmuştur¹³². Bu vergi gereğince ihtisap nazırı, kadı, esnaf, kethüda ve şehrin ileri gelenleri mahkemede bir araya gelerek esnafın ödeyeceği miktarları belirlemişlerdir. Sözü edilen bu vergi,

¹³⁰ M. Çadırcı, bk. TAD (1975) 14–23.

¹³¹ İ. Yerlikaya bk. Osmanlı VI. 142.

¹³² M. Çadırcı, age. (1997) 120–121.

esnafın gücüne göre değişen oranlarda tüccar ve zanaatkârlar dâhil olmak üzere kentlerde faaliyette bulunan bütün iş kollarını kapsayacak şekilde saptanmıştı¹³³.

İzmir, bu yeni vergi düzenlemesi kapsamına alınmış ve Anadolu'nun önemli ihraç limanlarından biri olması özelliğiyle bazı mallar, bu şehir intisabına bağlanmış; eski vergiler arttırılmış ve yeni vergiler konulmuştur¹³⁴. İhtisap vergisine bağlanan mallar arasında; pamuk, (ilk yıllarda) afyon, halı, seccade tiftik, bakır, salep, alacehri, kök boya, mazi, üzüm ve incir bulunuyordu.

İzmir ihtisap nazırlığı'nın ikinci kalemindeki gelirlerin önemli bir kısmını Aydın Güzelhisarı kazasının ihtisap gelirleri oluşturmaktaydı. Bunun dışında, İzmir intisabına bağlanmış bazı iskele, kaza ve adalarda toplanan ihtisap resimleri de önemli gelir kaynakları arasındadır. Bunlar; Edremid, Kemer / Edremid, Ayvalık, Ayazmend, Çandarlı, Kuşadası, Çeşme, Antalya, Ezine, Kızılcatusla ve Kala-i Sultaniye gibi iskelelerle Tire, Bayındır, Turgutlu, Kırkağaç, Soma, Gördes, Ödemiş ve Menteşe (Muğla) gibi kazalar; Midilli, Rodos, İstanköy gibi adalardır. Bunların dışında kalan diğer bir gelir kaynağı da damga vergisidir. İzmir'deki Beşir Ağa ve Cezayir Hanlarının kiralari, iltizama verilmiş olan bazı eski ihtisap ve mukataalar¹³⁵, H.1242–1243 (M.1826–1827) ve H.1243–1244 (1827–1828) muhasebelerinde bulunmayan bazı yeni gelirlerin ilavesiyle H. 1244–45 (M. 1828–1829) yılına ait İzmir İhtisap gelirinde bir hayli artış olmuştur. Bu artışın önemli bir sebebi H. 1244 (M. 1828) yılı başlarından itibaren birçok maddeden alınmaya başlanan kantariye resmidir¹³⁶.

1827 – 1838 tarihleri arasında; Ömer Lütfü Efendi, Mehmet Tahir Bey, Hüseyin Bey ve Mustafa Hıfzı Paşa, İzmir ihtisap nazırlığı görevinde

¹³³ M. Çadırcı, age. (1997) 132.

¹³⁴ M. Kütükoğlu, bk. İzmir Tarihinden Kesitler; (2000) 91.

¹³⁵ M. Kütükoğlu, agm. 92.

¹³⁶ M. Kütükoğlu, agm. 95–96.

bulunmuşlardır¹³⁷. Bu nazırlar aynı zamanda İzmir voyvodalığını da ele geçirerek şehrin yönetiminde de söz sahibi olmuşlardır.

Sözü edilen bu süreçte gelir gider hareketleri incelendiğinde tarımsal ürünler, özellikle de incir gelirleri önemli bir yer tutar. Örneğin Ömer Lütfü Efendi'nin ihtisap nazırlığı döneminde Aydın Güzelhisarı ihtisap gelirlerinin önemli bir kalemını incir oluşturmaktaydı. Aydın ve Manisa şehirlerinden elde edilen toplam incir geliri 80 kuruş 41824 akçedir¹³⁸. Aydın Güzelhisarı'nın toplam geliri 7.007 kuruş¹³⁹ iken, kazanın masrafı ise 3.750 kuruştur¹⁴⁰.

Üretim ilişkilerini ve bölgeye ekonomik yansımalarını yukarıda aktarmaya çalıştığımız bu dönemde, idari duruma bakıldığında, merkezde Yeniçeri isyanının bastırılmış; arkasından da genel asayişin sağlanmasına yönelik çalışmalar içine girilmiş olduğunu görmekteyiz. Padişah, bozulmuş mülki düzeni yoluna koymakta kararlıydı. Yönetim mekanizmanın iyi işlememesinin sebebi olarak da vilayetlerin çok geniş olmasını görüyordu.

Devlet, vilayetleri daha ufak bölümlere ayırarak valilerin masraflarını azaltacağını, Mora ayaklanması dolayısıyla artan vergi ağırlığının hafifleyeceğini, yenilikler dolayısıyla yapılan yeni yatırımların daha kolay karşılanacağını düşünüyordu. Bunun için eyaletleri küçülterek sancaklara iyi, güçlü ve halkı koruyacak yöneticiler atanmaya başlandı. Emirlerde bu tayinlerin gerekçesi, *“Yeniçerilerin isyanı yüzünden ülkenin düzenine bakılamamış olduğu; ayrıca Yeniçeriler sancaklarda fesat çıkardıklarından defedilmeleri gerektiği.”*¹⁴¹ şeklinde ifade ediliyordu. Anadolu sancaklarındaki halk, bunların fesatlarından kurtulmalıydı. Böylece sancaklar, birer ikişer sadakatli, güçlü vezirlere verilmeye başlandı. Ayrıca

¹³⁷ M. Kütükoğlu, agm. 91.

¹³⁸ M. Kütükoğlu, agm. 104–105.

¹³⁹ M. Kütükoğlu, agm. 106.

¹⁴⁰ M. Kütükoğlu, agm. 109.

¹⁴¹ H.Sezer, bk. TAD. XIX/ 30 (1998) 226.

bu vezirlerin, sancaklarında bizzat bulunmamaları durumunda yerlerine, halkı koruyacak nitelikte mütesellimler görevlendirilecekti. Bu bağlamda 1826 yılında Anadolu eyaleti resmen dörde bölünerek Anadolu eyaleti sancaklarının bir kısmının mutasarrıf paşalar tarafından mütesellimleri aracılığıyla yönetilmesine karar verilmiştir¹⁴². Bu düzenlemeyle Anadolu eyaletine bağlı bulunan Kocaeli, Hüdavendigâr, Karesi ve Menteşe sancakları Serasker Hüseyin Paşa'ya; Bolu, Viranşehir, Kastamonu ve Çankırı sancakları Rauf Paşa'ya; Hamit, İzmir, Aydın, Saruhan, Teke ve Sığla sancakları Hasan Paşa verilmiştir¹⁴³.

Bazı araştırmacılar Lütfi Efendi'nin verdiği bu bilgilere dayanarak Aydın eyaleti'nin 1826 tarihinde kurulduğu iddia ederler. Oysaki yukarıda sözü edilen düzenlemeden sonra 1817 yılından bu yana Saruhan ve Aydın sancaklarından oluşan mutasarrıflık sisteminin sancaklarında artış olmuş ve XVIII. yüzyıldan beri Aydın muhassıllığının içerisinde bulunan Sığla, Hamit ve Teke sancakları da Aydın mutasarrıflığının kapsamına alınarak geniş bir idari mıntıka oluşturulmuştur.¹⁴⁴

Adı geçen düzenlemeden sonra meydana gelen gelişmeler Aydın eyaletinin bu tarihte kurulmadığını kanıtlamaktadır. İzmir muhafızı Hasan Paşa'nın Aydın mutasarrıflığı döneminde Aydın ve Saruhan sancaklarında meydana gelen Atçalı Kel Mehmet ayaklanması nedeniyle meydana gelen karışıklıkların giderilmesi için bu iki sancağın vezir rütbeli mutasarrıf paşalara verilmeyip Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları örneğinde olduğu gibi mukataa hazinesine bağlanarak güçlü mütesellimler tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. Aydın'ın yönetimi mutasarrıf paşalardan alınarak mütesellimlere bırakılmıştır. Bu süre zarfında Saruhan mütesellimliği İlyas

¹⁴² A. Lütfi, Tarih-i Lütfi. I 207.

¹⁴³ Lütfi, Tarih- i Lütfi. I 207.

¹⁴⁴ "Muhassıllık sürecinin son önemli halkası 1826 sonrasında Anadolu eyaletinin dört mıntıkaya bölünmesi ve bu bölünme içerisinde vaktiyle Aydın muhassıllığına tabi mukataaların bulunduğu bölgelerin bu sefer idari anlamda bir mıntıka kabul edilmesidir. Bu düzenleme ile Aydın, Sığla, Saruhan, Teke ve Hamit sancakları ile İzmir muhafazası bir mıntıka ittihaz edilerek Vezir Hasan Paşa'ya havale edilmiştir." bk. C. Telci, agm. (2006) 139.

Ağa'ya verilirken Aydın sancağının idaresine de uygun bir mütesellim atanması istenmiştir ¹⁴⁵.

¹⁴⁵ HH. 22833-E

2.3. Merkezleşmeye Tepki: Atçalı Kel Mehmet

1829–1830 yılları arasında yaşanan Atçalı Kel Mehmet olayı bir halk ayaklanması olup sebepleri ve sonuçları itibarıyla Aydın tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bu güne kadar birçok araştırmaya konu olmuştur. Çalışmaların temel kaynakları incelendiğinde Hatt-ı hümayunlardan faydalandığını görmekteyiz. Bu durumun sebebi ise, bu devre ait Aydın şer'iyeye sicillerine hala ulaşılamamış olmasıdır. Atçalı Kel Mehmet üzerine yazılmış iki kitap¹⁴⁶, bir tiyatro eseri¹⁴⁷ bir roman¹⁴⁸, 2 makaleye¹⁴⁹ rastlayabildik. Bunların dışında dönemle ilgili her tür eser ve tez çalışmasında kısa da olsa Atçalı olayına yer verilmiştir. Ancak bu bilgiler yukarıda zikrettiğimiz eserlerin tekrarı niteliğindedir.

Bu bağlamda Atçalı Kel Mehmet'in kimliği ele alınacak olursa Atçalı, Arpaz beylerinin kölesi iken¹⁵⁰, daha sonra karşımıza fakir bir zeybek olarak çıkar¹⁵¹. Atçalı Kel Mehmet'in kölelikten zeybekliğe geçişi şöyledir: Arpaz beylerinin yanında ırgat olarak çalışan Atçalı Kel Mehmet, Arpaz beyinin hanımına sarkıntılık yaptığı gerekçesiyle Arpaz'dan kovulur, annesiyle birlikte Atça'ya gelir. Burada kır bekçiliği yaparken Atça muhtarı Şerif Hüseyin'in kızı Fatma'ya âşık olur. Annesine kızı muhtardan isteten Kel Mehmet, muhtar tarafından olumsuz cevapla karşılaşınca soluğu dağlarda alır. Bir eşkıyanın dağlarda barınabilmesi için iki şeye ihtiyacı vardır: Para ve insan gücü. Kel Mehmet her ikisini de bulur. Önce dağlarda eşkıya olan Uzun Efe ve Kara Efe'ye karşı verdiği mücadeleyi kazanır, yöre halkının gözünde O da bir efe olur.

¹⁴⁶ Ç. Uluçay, Atçalı Kel Memed (1968), A. Haydar Avcı, Atçalı Kel Mehmet İsyanı Aydın İhtilali (1829–1830) (2004)

¹⁴⁷ O. Asena, Atçalı Kel Mehmet Ankara Fergal Matbaası (1979)

¹⁴⁸ M. Sertoğlu, Atçalı Kel Mehmet Efe (1969)

¹⁴⁹ Ş. Hikmet, bk. Yedigün Dergisi. 54 (1943) 8., A. Haydar Avcı, bk. Halk Bilimi Dergisi, 2. kitap, (2003) 7–80.

¹⁵⁰ A. Gökbel age. (1936) 107–108.

¹⁵¹ Ç.Uluçay, age. (1968) 28.

2.3.1. Atçalı Kel Mehmet'in Tepkisinin Nedenleri

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda devletin kötü giden gidişatı ve bunu düzeltmek için yapılan reformlar, yeni kurulan ordular, büyük güçlerle yapılan savaşlar ve Gayri Müslim ögelerin İmparatorluktan kopma yönündeki çabalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu olaylar Müslüman halk üzerinde hiç mi hissedilmemiş; yoksa bunlar yine bahçesinde, bağında çalışarak günlük işlerini yaparak dış dünya ile bağlantısız bir şekilde yaşamlarını devam mı ettirmişlerdir? Hatırlarsak, bu dönemde Fransız Devrimi'nin etkisiyle Yunanlılar ve Sırpalar, gerek ekonomik nedenlerle, gerekse bağımsızlıklarını elde etme amacıyla İmparatorluğa karşı ayaklanmışlardı. Büyük güçler de Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını istedikleri için gayrimüslimleri desteklemişlerdir. Bu gelişmelerden ilk etkilenecek bölge de ticari ilişkileri dolayısıyla batı dünyasıyla yoğun ilişkiler içinde bulunan Batı Anadolu bölgesidir. Poujolot'a göre; Yıllardır Karaosmanoğulları tarafından "demir elle" yönetilen Manisa ve Aydın kentleri halkı, merkezden gönderilen valilerle daha da ağır şartlarla vergi yükü altında eziliyordu¹⁵². Taşraya merkezden gönderilen valiler, görev yerine gitmeyerek yönetimi altındaki bölgeleri mültezimleri aracılığıyla yönetme yoluna gitmişti. Mültezimler de görevlerini voyvodalara bırakınca zamanla taşrada sadece âyana karşı sorumlu olan halk, bu defa birbirine bağlı birçok görevliye karşı yerine getirmesi gereken sorumluluklarla karşı karşıya kaldı. Bir taraftan devlet, merkezî hazinenin açığını kapatmaya çalışırken; diğer taraftan da gittikçe çatırdamaya başlayan merkezî otoritesini eski gücüne kavuşturmak için idari alanda bir takım girişimlerde bulunuyordu. Bütün sorunların kaynağı olarak eyalet sınırlarının çok geniş olmasını gören devlet idaresi, işe eyalet sınırlarını daraltmakla başladı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, Anadolu eyaleti içinde yapılan değişikliklerden Aydın şehri de etkilendi ve Aydın, Sığla, Menteşe ve Saruhan sancakları birleştirilerek yönetimi İzmir muhafız komutanı Hasan Paşa'ya

¹⁵² M. Baptistère Poujolot, Voyage A Constantinople Dans L'Asie Mineure, En Meopotamie, A Ploërmel, En Syrie, En Palestine Et En Egypte, (1840) I. 82-83.

verildi. Hasan Paşa da diğer yöneticiler gibi Aydın ve çevresini mültezimler ve voyvodalar aracılığıyla yönetti. Halk, voyvodaların baskısına Hasan Paşa'nın gücünden korktukları için ses çıkarmadı. Hasan Paşa'nın merkezi hükümet tarafından Akdeniz muhafızlığına görevlendirilmesi ve askerlerinin de savaş nedeniyle şehir dışında bulunmasından dolayı şehir bir dönem başıboş kaldı. Böylece yıllardan beri halkın gözünde efsaneleşen, zengine karşı fakirin yanında yer alan ve bölgeyle özdeşleşen zeybekler, yönetime el koymak için büyük bir fırsat yakaladı. Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız merkezî yönetimdeki bozulmaların yanı sıra, Atçalı Kel Mehmet olayının meydana gelmesinde, Batı Anadolu'daki zeybeklik geleneğinin etkisini de eklememiz gerekir.

Aydın kenti, zeybek, zeybek oyunları ve efelerin kahramanlıklarıyla özdeşleşmiştir. Bununla beraber, bu güne kadar efe, kızan olgularının tanımları yapılamamıştır. Zeybekliğin anlamı ve kökeni hakkında değişik görüşler vardır. Anlamı konusunda, Osmanlıca sözlüğünde “ücretli asker” olarak merkezi Aydın ili olmak üzere Çanakkale'den Antalya'ya kadar uzanan Batı Anadolu'da, özellikle dağlık yerlerde yaşayan “iyi savaşçı” Türkler anlamında karşımıza çıkmaktadır¹⁵³. Ahmet Cevdet Paşa, zeybekleri “mehalik ve muharattan sakınmaz, yorulmaz, usanmaz, şuh u şen, sanki askerlik için yaratılmış bir kavim, daha doğrusu, insanın güzel bir soyudur” şeklinde tanımlamıştır¹⁵⁴. Tuncer Baykara da Cevdet Paşa'nın zeybekler hakkındaki görüşüne katılarak onları “insanın güzel bir soyu ” olarak tasvir eder¹⁵⁵. Hüseyin Hilmi Bayındır, Aydın Tarihi adlı kitabında zeybek adının anlamını “akıllı, sağlam ve anlayışlı adam” olarak belirtmektedir¹⁵⁶. Sözcüğün kökeni konusundaki görüşler, bu kelimenin çok eski tarihlere dayandığı konusunda birleşmektedir. Faruk Timurtaş'a göre zeybeklik; Türkmenlerin Batı Anadolu'ya gelmesiyle ortaya çıktığı için soyları Türkmenlere dayanmaktadır. Bu dönemlerde

¹⁵³ M. Avni Özbek, bk. İA. XIII 545.

¹⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir III 133.

¹⁵⁵ T. Baykara, agt. 24.

¹⁵⁶ Zeybek sözcüğü akıllılık anlamına gelen sağ kelimesiyle, sağlam anlamındaki bek kelimesinden birleşen “sağbekin” zamanla zeybek şeklinde ifade edilmesiyle oluşmuştur. Bkz H. Bayındır, H. Poyrazoğlu, H. Fehmi, Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü, (1966) 36.

Bizans metinlerinde sahil beyi anlamındaki “salpace” sözcüğünü Bizanslı bir tarihçi kuvvetli insan olarak bildirmektedir. Bu nedenle zamanla sözcüğün zeybek olarak değiştiği de kabul edilmektedir. Yine bazı araştırmalar kelimenin Arapça’daki çevik insan anlamındaki “zıbaki” den geldiğini öne sürmektedirler¹⁵⁷. Zeybeklerin kökenini “Aydın thrace’lerinin” ardılları olarak bildiren C.Textier’e göre; zeybeklerin yüz şekilleri ve adetleri incelendiğinde kesinlikle Osmanlı ırkından olmadıkları anlaşılır. Onlar, yalnız Boz (Tmolos) ve Cevizli (Messogis) dağlarının köylerinde yaşamaktadırlar. Dolayısıyla da yalnız asker değil, aynı zamanda tüccar ve iyi kervancı niteliğindeki zeybek grupları bu dağlarda ikamet etmiş asıl yerli ırkların ardılları sayılmalıdırlar. Bu nedenle de ilk olarak, ister istemez, cinayet işlemek için para verenlerin hizmetine giren Tralles’in kurucuları olan Traklar akla gelmektedir, şeklindeki ifadeleriyle savını desteklemektedir¹⁵⁸.

Görüldüğü gibi, zeybek kelimesinin kökeni ve anlamı konusunda farklı düşünceler vardır. Sabri Yetkin’e göre zeybekler, “en eski çağlardan beri çeşitli insan topluluklarına ait kültürel, sosyal ve etnik özellikleri birleştirip, varlıklarını sürdüren eylem insanlarıdır.” Aynı yazara göre, zeybekleri eylem insanı ve asker olarak tanımladığımızda ise celali isyanlarından itibaren ortaya çıkan bölükbaşılardan da zeybek olarak algılanması gerekmektedir. Zeybekler, paşa kapısında yaşarlar ve kapısız kalınca yeni bir kapı buluncaya kadar dağlara çıkıp eşkıyalık yaparlardı¹⁵⁹

İnsanlığın tarihi serüveni içerisinde eşkıyalık, sürekli var olan bir olgudur. Eşkıya kelimesi Arapçada “şeka” mastarının öznesi olan şakinin çoğulu olarak Türkçeye geçmiştir. Sözlüklerdeki anlamını özetleyecek olursak, “dağda- kırdan yol kesen, hırsızlık yapan, azgın habis ve fesatçı” bir insan tipinden söz edildiğini anlarız. Zeybekler üç durumda harekete geçerlerdi:

¹⁵⁷ “Aydın” bk. Yurt Ansiklopedisi. II. (1982) 1003. ve T. Baykara, a.g.t. 24.

¹⁵⁸ C. Textier, age. 103.

¹⁵⁹ S. Yetkin, Ege’de Eşkıyalar (1997) 53.

a- Vaktiyle derebeylerinin, sonraları da hükümetin zulüm ve baskısına dâyanamayarak kendi hürriyetini kurtarmak için, kendilerine güvenip dağlara çıkıp silaha sarılanlar,

b- Herhangi bir sebeple elinden cinayet çıkararak kanun tatbikatından kurtulmak için halk arasından uzaklaşan ve silahlarının kuvvetleriyle dağ başlarında yaşâyanlar,

c- Soygunculuk amacıyla yollarda pusu kuranlar, köyleri basanlar ve zeybekliğe yakışmayacak harekette bulunanlar.

XVIII. yüzyıldan itibaren âyanlığın bölge de yükselmesiyle birlikte kapısız kalan zeybekler kır bekçiliği, derbentçilik ve yol üzerindeki kahveleri işleterek geçimlerini sağlıyorlardı. Zamanla yoldan geçen tüccar ve halktan fazla para almaları halkı çileden çıkartmıştı. Şikâyetler üzerine gönderilen fermanlarla kahvehaneler kapatılınca aç kalan zeybekler eşkıyalık faaliyetlerine giriştiler. Bundan sonra isimleri Osmanlı belgelerinde “şaki, eşkıya” gibi sıfatlarla anılmaya başlandı. Devletin gözünde her türlü zeybek hareketi eşkıyalık olarak algılandı.

Yetkin'e göre, Atçalı Kel Mehmet olayı sosyal içerikli bir halk hareketidir¹⁶⁰. Sosyal eşkıyacılıktaki liderler egemen güçler tarafından haydut, asi, hırsız, çapulcu olarak nitelendirildiği takdirde halk tarafından bir kahraman gibi karşılanabilir. Nitekim Atçalı Kel Mehmet, Batı Anadolu bölgesindeki halk tarafından bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Atçalı Kel Mehmet, başkaldırısının başında amacını, Osmanlı yöneticileri tarafından sömürülen halkı korumak olarak açıklamış ve asla devlete karşı biri olarak algılanmaması gerektiğini, İzmir İhtisab Nazırı'na yazdığı mektubunda belirtmiştir¹⁶¹.

¹⁶⁰ S.Yetkin, age. 52.

¹⁶¹ HH. 228833,G “Niyet-i acızanem ve hareket-i adidanem olan ahali-i sükkân ve fukarayı zir-destanî birtakım bi insaf ve gaddar ve cebbar mültezimin dest-i taaddileriden halas ile telif-i kulub ve siyanet babından ibarettir. Yoğusa ne hal ki, Devlet-i aliyeye ve rıza-i bariye mugayyır harekette bulunmam.”

2.3.2. Kısa İktidarı

Atçalı Kel Mehmet, Arpaz'dan¹⁶² kendini kovan Arpaz beyinin çiftliğini¹⁶³ basar ve 200.000 lirayı alarak ekonomik açıdan rahatlar. Efenin peş peşe kazandığı başarılar halkın gözünde onu kurtarıcı kimliğine büründürür. Bu tarihlerde, voyvodaların zulmü altında ezilen halk O'nu ilçelerine davet eder. Mehmet'in işbirliği yaptığı kişiler genellikle o dönemde ezilen halk kitleleridir. Bunlar arasında zeybekler, yörükler, bazı Yeniçeriler ve deliller vardır. Başlangıçta sayıları altmış geçmeyen bu insan kitleleri, kısa bir süre sonra dört bini bulmuştur¹⁶⁴. Lütfi Efendi'ye göre, Kel Mehmet'in himayesinde 7000–8000 dolayında insan bulunmaktaydı. Osmanlı belgelerinde sayı hakkında açık bir rakam verilmeyip, “*birkaç bin nefer miktarı zeybek neferati*” şeklinde belirtilmiştir¹⁶⁵. Dönemin İzmir muhafızı ve Aydın mutasarrıfı Hasan Paşa'nın Aydın'dan ayrılmasının ardından, Kuyucak halkı Atçalı'yı kazalarına çağırmıştır. Davet edenler arasında önemli görevlilere rastlanmaktadır. Güzelhisar naibi Abdullah Şakir'in verdiği bilgiye göre, bu kişiler şunlardır: Kuyucak âyanı Hacı Ahmetoğlu Mehmet, voyvoda vekili Atçalı Hacı Mehmet Ali, müftü Ali Efendi ve naib Mustafa Efendi¹⁶⁶. Liste dikkatlice incelendiğinde yönetimden memnun olmayan köylülerin yanında; yüksek derecede devlet görevlileri iken, merkezîleştirme politikaları sonucunda saygınlığını yitiren âyan ve müftülerin de bulunduğu görülür. Devletin temsilcisi konumundaki voyvodalar ve naibler arasında var olan rekabet, yeni yönetimde henüz otoritenin sağlanamamış olduğunun işaretidir. Bu kargaşa ortamından faydalanmak isteyen Atçalı Kel Mehmet, halkla arasındaki iletişimi sağlamada kendine katib olarak Harputlu İbrahim Efendi'yi seçmiştir. Atçalı Kel Mehmet, yakın arkadaşları

¹⁶²Bugünkü adı Esenköy olan Arpaz Nazilli'nin 15km. kadar güneyinde bulunur. Arpaz köyüne Bozdoğan şosesinden sapılarak ulaşılır. Köy, eski bir Karya yerleşmesi olan Harpaza kalesinin eteklerinde kurulmuştur ve adını bu yerleşmeden alır. Hakkında çok az şey bilinen antik Harpaza, ortaçağda, Stauropolis metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezidir. Daha sonra Aydın Beyliği'nin bir yerleşme merkezi olarak varlığını sürdürdüğü, bazı mezar taşlarından anlaşılır. A. Arel, bk. Tarih ve Toplum 69 (Eylül 1989) 46.

¹⁶³“Atçalı Kel Mehmet, yanında yetiştirdiği Arpaz beylerinin çiftliğini Haziran 1830'da kuşatarak yakmıştır. Bu ayaklanma da ateşe verilen çiftlik bu tarihten sonra önemli bir onarımdan geçmiştir.” Bkz A. Arel, agm. 46–50.

¹⁶⁴M. Keppel, age. 126.

¹⁶⁵HH 22833-İ

¹⁶⁶M. Uluçay, age. 32- 33.

Çakmakolu Mehmet, Yörük Ahmet ve Turnalı adlarındaki zeybeklerle birlikte Büyük ve Küçük Menderes bölgesinin birçok yerleşim merkezini ele geçirir. Bütün bu yerleşim merkezleri göz önüne alındığında, Aydın sancağının kazalarının büyük bir kısmının Atçalı'nın yönetimine girmiş olduğu anlaşılır. Merkezî yönetimin daha üç yıl önce büyük bir gayretle Anadolu eyaletini parçalayarak uygulamaya koyduğu yeni idari yapılanma modelinin, en azından Aydın mutasarrıflığı ölçeğinde, geçerliliğini yitirdiği görülmektedir. Atçalı Kel Mehmet'in hâkim olduğu yerler ise; Aydın-Güzelhisarı, Kuyucak, Nazilli, Bayındır, Tire, Turgutlu (Saruhan Sancağı), Sultanhisarı, Karapınar (İncirliova), Arpaz, Atça, Balyanbolu (Beydağı), Birgi, Bozdoğan, Köşkderesi, Alaşehir (Manisa), Koçarlı, Buldan (Denizli), Ödemiş, Salihli, Yenipazar, Sard, Yenişehir, Kula (Kütahya) ve Eşme (Kütahya) olarak sıralanabilir¹⁶⁷.

Atçalı Kel Mehmet, Aydın sancağına bağlı, başta Aydın Güzelhisarı olmak üzere çoğu kazayı Ekim 1829'dan Aralık ayının sonuna kadar yönetimi altına almıştır. Bu süre zarfında, öncelikle savaş vergilerini kaldırmış; mültezimlerin topladığı fazla vergileri kesmiş; yine topladığı vergilerin devlet hazinesine gitmesi için İzmir'e kaçan Aydın ihtisap müdürünü de geri çağırmıştır¹⁶⁸.

Aydın'da bütün bu iç gelişmeler olurken Devlet, Osmanlı- Rus Savaşı'nda yenilmek üzeredir ve bir yıl sonra ilk defa bir gayri müslim topluluğun bağımsızlık savaşını ve Yunan devletini tanımamak için son kozlarını kullanmakla meşguldür. Aynı şekilde merkezden uzak Musul'da, 1829 yılındaki ayaklanmayla Celili ailesine son vermeye çalışmaktadır ki bu politika daha önce Anadolu'da uygulamaya koyduğu âyanlığı kaldırma yolundaki siyasetinin benzeri kabul edilebilir. Özetle Devlet bu önemli dış gelişmeler nedeniyle, Atçalı Kel Mehmet olayını kınamaktan başka bir şey yapamamıştır. Gönderdiği hatt-ı hümayunlarda genellikle bu gelişmeyi; “*birkaç şekavet pişenin liderlik ettiği bir ihtilal*” olarak nitelendirmiştir. Devletin

¹⁶⁷ A. Haydar Avcı, age. 82.

¹⁶⁸ Ç. Uluçay, age. (1968) 37.

görüŖ ve düŖünceleri diğer belgelere ise Ŗöyle yansımıŖtır: “*Aydın sancağında tahaddüs eden ihtilal*”¹⁶⁹, “*Bundan akdem Aydın sancağı kazalarında zuhur eden eŖkıya*”¹⁷⁰. Devlet ifadesiyle Atçalı Kel Mehmet olayı, bozuk yönetime karŖı kentlerde ve kasabalarda ayaklanarak, yönetimi ele geçirenlerin ve eski düzene son vererek yeni bir yönetim kuranların eylemi olarak anlaŖılmış; ihtilali yapan kiŖiler ise Ŗaki, Ŗekavet piŖe kelimeleriyle tanımlanarak hor görölmüŖtür. Bu ifadeler de bize yönetimin geleneksel yapısını korumaya devam ettiğini göstermektedir. Çünkü Devlet, 1735–1739 yılları arasında bütün Batı Anadolu Bölgesi’ni talan eden Sarıbeyoğlu Mustafa ayaklanması karŖısında verdiği tepkinin aynısını bir yüzyıl sonra Atçalı Kel Mehmet’e karŖı göstermiŖtir¹⁷¹.

II. Mahmut, Atçalı Kel Mehmet ihtilalini bastırmak için voyvoda, mütesellim ve zabitanların yerine, yıllardır bölgede hüküm sürmüŖ güçlü âyan ailelerinden Karaosmanoğulları, İlyasoğulları ve Tavasodđulları’nı görevlendirmiŖtir. Merkezi yönetim, Hasan PaŖa’nın ölümünden sonra bölgedeki karıŖıklığa kesin olarak son vermek amacıyla Aydın ve Saruhan sancaklarının vezirlerden alınarak mütesellimler tarafından yönetilmesi doğrultusunda karar almıŖtır. Bu konu ile ilgili bir belgede de “*İzmir muhafızı Hasan PaŖa’nın vefatına dair tahrirat ve ilam gelmiŖ olduğu ve dünkü gün Aydın ve Saruhan taraflarında uygunsuzluğa dair gelen tahrirat gönderilmiŖ olduğu beyanıyla tez elden bir muktedir ve münasip vezire tevcihiyle Ŗu fesadın dahi suretine bakılması meham görünüyor ise de zamane ve mevcut ekser vüzeranın hali dahi malum idüğünden mütalaa-i aliyye-i vel’ül- nimelerine gün el haletü hazihi Aydın sancağı mütesellimi İlyas Ağa kullarına ihale buyrulduğu müsüllü Saruhan sancağına her bir mütesellim intihab ve tayin buyrularak fima’bad vüzeraya tevcih buyrulmayarak Hüdavendiğar ve Kocaeli müsüllü Mukataa Hazinesi*

¹⁶⁹ HH. 22833-F

¹⁷⁰ HH. 22830-C

¹⁷¹ Sarıbeyoğlu Mustafa’nın yakalanması yolunda gönderilen fermanlar incelendiğinde Atçalı’la ilgili belgeler arasında büyük benzerlikler olduğu görülür. İstanbul Sarıbeyoğlu Mustafa hakkında gönderdiği fetvada Ŗu ifadeleri kullanılıyordu: “Sarıbeyoğlu demekle maruf Mustafa nam Ŗaki bir miktar eŖkıya-i başına cem ve mezburlara reis olup” Ayrıntılı bilgi için bkz Ç. Uluçay, age. (1955) 186–187 vb

*tarafından zabt ve yönetim olunmak üzere*¹⁷² Saruhan sancağına Aydın sancağında olduğu gibi başarılı ve güçlü mütesellim atanması istenmiş; Saruhan sancağına Karaosmanoğlu Mehmet Ağa mütesellim olarak görevlendirilmiştir. Mehmet Ağa, 1829 Ekimi başlarında yeğeni, Yetim Ahmet Ağa'yı zeybeklerin üzerine göndermiş; merkezî yönetim ise bu isyanı bastırma görevini Teke ve Hamit sancakları mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya vermiştir. 10 Aralık 1829'da Manisa'ya gelen İbrahim Paşa, 17 Kasım'da Turgutlu, daha sonra sırasıyla Bayındır, Ödemiş ve Birgi'yi ele geçiren Yetim Ahmet Ağa'nın başarılarını izleme durumunda kalmıştır.

Batıdan İlyasoğulları'ndan olduğu bilinen Sığla mütesellimi, güneyden Menteşe mütesellimi Tavashlı Osman Ağa ve kuzeyden de Yetim Ağa tarafından sıkıştırılan Atçalı Kel Mehmet, evlendiği gece Aydın'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Kent, 17 Aralık 1829 tarihinde hiçbir direnişle karşılaşmadan hükümet kuvvetlerinin eline geçmiş; Nazilli yönüne kaçan Atçalı Kel Mehmet ise 1830 yılında yakalanarak öldürülmüştür¹⁷³.

II. Mahmut, Hacı Ömer ve Hacı Hüseyin Ağa'nın ölümlerinin ardından Karaosmanoğulları ailesinin Saruhan ve Aydın sancaklarındaki nüfuzlarını tarih sahnesinden silmeye çalışırken, “denize düşen yılanı sarılır” siyasetini uygulayarak Aydın İhtilali nedeniyle Karaosmanoğulları'nı tekrar tarih sahnesine çıkarmıştır. Bu tarihten Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar Karaosmanoğulları görev başında kalacaklardır. Her ne kadar, II. Mahmut devrinde âyanlığın ortadan kalktığı iddia edilse de bu görüşün Atçalı Kel Mehmet olayı nedeniyle Batı Anadolu bölgesi için geçerli olmadığı görüşüdeyiz.

¹⁷² HH. 22833-E

¹⁷³ “Aydın” bk.Yurt Ansiklopedisi. II. (1982) 990, Baykara Tuncer agt. 30.

2.4. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu Valiliği Talebi

Mehmet Ali Paşa 1769 yılında Kavala'da dünyaya gelmiştir. Askerlik mesleğinde kısa sürede yükselmiş; Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali üzerine, bu bölgeye gönderilen askerler arasında yer almıştır. Çalışkan, cesur ve becerikli olmasının yanı sıra, şartların da sağladığı imkânlarla Kahire'de başıbozuk askerlerin başı olmuştur. Kahire'de ortaya çıkan olaylarda etkisi olduğu gerekçesiyle Mısır'dan uzaklaştırılmak istenmiş ve bu amaçla kendisine Cidde valiliği verilmiştir. Ancak Mısır'dan uzaklaşmayınca Devlet, Mehmet Ali Paşa'yı 1804 yılında Mısır valiliğine getirmek zorunda kalmıştır¹⁷⁴.

Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı-Rus savaşı sırasında padişah'tan izinsiz olarak askerlerini çekmesi ve Sayda valisini yenerek Suriye'ye el koyması O'nu Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya getirmiş; Paşa, şeyhülislamın fetvasıyla asi sayılmıştır¹⁷⁵. Edirne valisi Ağa Hüseyin Paşa, Serdar-ı Ekrem ve Mısır valisi olarak atanıp Mehmet Ali Paşa'nın üzerine gönderilmiştir¹⁷⁶. Bunun için mevcut olan askerlerden başka, sadece Rumeli bölgesinden 3.000 asker tertip edilmiş ve bunların reisleri ve zabıtlarının aylık maaşları için gereken 150.000 kuruşun gönderildikleri mahallerden sağlanmaya çalışılmıştır. Hatta Vidin ve Niğbolu sancağının Rahova kazasından otuz adet atın da gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁷. Ayrıca Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen fermanlarda, Mehmet Ali Paşa tarafını tutanların mutlaka cezalandırılacağı da ifade edilmiştir¹⁷⁸.

Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi olduktan sonra hem kölemen beyleriyle hem de Hicaz bölgesindeki Vahhabilerle mücadele ederek 1811 yılında ortadan kaldırmış;

¹⁷⁴ HH. 3608

¹⁷⁵ Mehmet Ali Paşa isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Ş. Altındağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831–1841 I. Kısım, (1988) ve M. H. Kutluoğlu The Egyptian Question (1831–1841) (1998)

¹⁷⁶ M. E. Sarıcaoğlu, Mali Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği) (2001) 47.

¹⁷⁷ HH. 18260-F

¹⁷⁸ T. Mümtaz, bk. TV. I VI (1942)'den ayrı baskı 1–4

Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek, Avrupa'ya öğrenciler göndermiş ve oradaki düzenli asker sistemini kendi ülkesine taşıyarak Mısır'ın kısa zamanda gelişmesini sağlamıştır¹⁷⁹.

Bilindiği üzere 1829 tarihli Edirne Antlaşmasıyla bağımsız bir Yunan Devleti kurulması ve 1830'da Fransızların Cezayir'i işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'de iki önemli toprak parçasını kaybetmesine yol açmış; Yunan Devleti'nin kuruluşu ile milliyetçilik, Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesiyle de sömürgecilik sorunları Osmanlı'nın gündeminde daha da önemli bir konuma gelmişti. İşte İmparatorluğun içte ve dışta bu tür problemlerle karşı karşıya kaldığı bir ortamda Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyan etmiş; bu isyan, başlangıçta bir iç problem olarak görülse de daha sonra yaşanan gelişmeler, olayı uluslararası boyuta ulaştırmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, Konya civarında sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı yenip esir ettikten sonra, Kütahya'ya kadar ilerlemiş; Anadolu eyaletinin merkezi olan Kütahya, Mısır valisi İbrahim Paşa'nın eline geçmiştir. İbrahim Paşa, Konya'da kazandığı başarılarından sonra 2 Şubat 1833'de Kütahya'ya gelmiş ve üç aydan fazla bir süre Kütahya'da kalmıştır. Bu nedenle Anadolu eyaletinin paşa sancağı olan Kütahya, Osmanlı-Mısır savaşlarında önemli olaylara sahne olmuştur.

Olayların canlılığını sürdürdüğü bir anda sadarete çağrıldığı için eyalet merkezini terk eden Anadolu valisi Mehmet Emin Rauf Paşa, şehrin yönetimini eşraftan Hacı Reşit Ağa'ya bırakmak zorunda kalmıştır. İbrahim Paşa, Kütahya'nın da işgal ettiği diğer Anadolu toprakları gibi Mısır'a ilhakını ilan etmişti. Üç aylık zaman diliminden sonra nihayet Amedî hulefasından Mustafa Reşit Efendi ile İbrahim Paşa arasında Kütahya Antlaşması imzalanmış (4 Mayıs 1833) ve işgal İbrahim Paşa'nın birliklerinin Kütahya'dan çekilmesiyle sonuçlanmıştır.

¹⁷⁹ E. Z. Karal Osmanlı Tarihi V (1987) 127.

İbrahim Paşa'nın Kütahya'yı işgalinden iki ay sonra, XVI. yüzyıldan beri varlığını sürdüren Anadolu eyaleti sona erdirilmiş ve eyaletin merkezi olan Kütahya sancağı, muhassıl ile idare edilmek üzere Mukataat Hazinesi'ne bağlanmıştır. Kütahya'nın ilk muhassıl olarak da Halil Kâmili Ağa atanmıştır¹⁸⁰.

Mısır valisi İbrahim Paşa, sancaklarda Osmanlı hükümeti adına görev yapan mütesellimleri kovarak yerlerine kendi adamlarını mütesellim olarak atamıştır. Mütesellim gönderdiği kentler Manisa, Aydın ve İzmir'dir¹⁸¹.

İbrahim Paşa, Kütahya'da bulunduğu sırada öncelikle 4 Şubat 1833'de Abdi Paşazade Ali Bey'i Manisa'ya mütesellim olarak atadı ve kendisinden iki istekte bulundu¹⁸². Bunlardan birincisi, Saruhan sancağının Mısır'a katılması, ikincisi ise; Osmanlı Devleti tarafından atanan mütesellimin kovulmasıydı. Abdi Paşa Manisa'ya ulaştığında mütesellim Karaosmanoğlu Hacı Mehmet Ağa şehirden kaçmış, Kırkağaç kasabasının güneyindeki Baba köyünde bulunan konağına gelmiş ve durumu hükümete bildirmiştir. Mısır seraskeri İbrahim Paşa Karaosmanoğlu Hacı Mehmet Ağa'yı ölü veya diri istemiş; Abdi Paşa, kethüdası Şeyhoğlu Halim Bey ve üç-dört yüz kadar Mısır askeriyle Mehmet Bey'in üzerine gönderilmişti.

Halim Bey, Karaosmanoğlu Mehmet Ağa'yı Dayızade Süleyman Ağa ve Tüfekçi İbiş Hacı Ali ile beraber Manisa'ya götürmüştür. Ali Bey'in ve yanında getirdiği Mısırlı askerlerin Manisa'da buldukları sırada birçok harcama yaptıkları, Manisa şer'iyeye sicillerindeki "*beyhude masraf*" şeklinde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu durum bize Mısırlı mütesellimler ile Osmanlı yerel yöneticileri arasında hiçbir fark olmadığını göstermektedir¹⁸³.

¹⁸⁰ M. Yeşil, Kütahya İlinin Kısa Tarihi, (1932) 19-20.

¹⁸¹ "Kütahya" bk. İA. VI 1122.

¹⁸² HH. 20379

¹⁸³ "Bundan akdem liva-i mezbure tevarüd eden Ali Bey'in ruz-ı Hızır tevzii namıyla etdüğü defteri kendüsünün bir takım beyhude masrafıyla doldurmuş." Bkz H. Gürpınarlı, agt. (1996) 24.

Yaşanan gelişmeleri İstanbul sadaret kethüdasına bildiren Karesi mütesellimi Şerif Mehmet Ağa, bu olayların Karaosmanoğlu'nun tedbirsizliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Şerif Mehmet Ağa'nın *"Şimdiye değin bu taraf da hiçbir şey vuku'a gelmemiş ve hüsn-ü suret ile yönetim olunmuş ise de Osmanzadenin mahaza tedbirsizliğinden vuku'a gelen uygunsuzluk cihetiyle bu havali ahalisi dahi şımararak nihayet fenaya netice verecek"*¹⁸⁴ ifadesinden, aynı olayların kendi yöresinde meydana gelmesinden korktuğunu anlıyoruz.

Mısır ordusu seraskeri, merkezi Güzelhisar olan Aydın sancağına Konyalı Süleyman Bey'i mütesellim olarak tayin etmiştir. Süleyman Bey, daha önce Konya mütesellimliğinde bulunmuş kapıcıbaşı rütbesinde bir görevlidir. İbrahim Paşa'nın Konya'yı ele geçirince, kendi tarafına geçen Süleyman Paşa'yı ödüllendirerek Aydın mütesellimliğine tayin etmesi ve Süleyman Bey'in Kütahya'dan 500–600 askerle Aydın'a ilerlemesi üzerine Aydın mütesellimi Karaosmanoğlu Hacı Eyüp Ağa, Aydın'ı terk etmiş, Manisa'ya gelerek konağında ikamet etmeye başlamıştır. Böylelikle Süleyman Bey, Aydın'a kolaylıkla hâkim olmuştur.

Süleyman Bey siyasi, ekonomik ve sosyal yönden aldığı tedbirlerle, Batı Anadolu'da II. Fetret devri diyebileceğimiz bir dönemin başlangıcına neden olmuştur. Süleyman Bey, atanır atanmaz sancak ve kaza voyvodalarına gönderdiği yazıda, voyvodaların kazalarının mali durumunu gösterir defterleriyle birlikte Aydın'a gelmelerini talep etmiştir¹⁸⁵.

Süleyman Bey, H. Zilhicce 1248'in yirmi dördüncü pazartesi (M. 14 Mayıs 1833) gününe kadar Aydın'da kalmış ve salı gecesini Kütahya'ya hareket için bir adam hazırlatarak ertesi salı günü hareket etmiştir. Süleyman Bey, atına bineceği sırada kadiya Kütahya'ya davet edildiğini söyleyerek alaturka saatle sabah yedide hareket

¹⁸⁴ HH. 20094 E.

¹⁸⁵ M. Armağan, age. 38–39. ve M. Başaran, Tanzimat'tan Cumhuriyete Tire(2000) 30.

ettiğinden bu durum, Aydın kadı, âyan ve müftüsü tarafından aynı günde yani H. 25 Zilhicce 1248 (15 Mayıs 1833) tarihli bir belgeyle İstanbul'a bildirilmiş ve mütesellimliğe vekâlet edecek uygun bir kişinin tayini istenmiştir.

Aydın Güzelhisarı naibi Es-Seyyid Hafız Mehmet Lütfullah, âyanı Es-Seyyid Ahmet ve müftüsü Es-Seyyid Mehmet; İzmir ihtisap nazırı Tahir Bey'e mektup göndermişlerdir. Bu mektupta Aydın Güzelhisarı mütesellimi Süleyman Bey'in kaçarak Kütahya'ya gitmesi üzerine, sancağın boş kaldığı ve bu durum karşısında nasıl davranacaklarını bilmediklerini ifade ettikten sonra, Aydın Güzelhisarı'na yeni bir mütesellim atanmasını istemektedirler¹⁸⁶.

Tahir Bey, durumu H. 29 Zilhicce 1248 (M. 19 Mayıs 1833) tarihinde İstanbul'a bildirmekle beraber, Aydın sancağı mütesellimliğinin kendisine verilmesini istemişse de Aydın sancağına muhassıllık göreviyle Preveze sancağı muhafızı Karaosmanoğlu Yakup Paşa tayin edilmiştir. Yakup Paşa gelinceye kadar Aydın eski mütesellimi olan ve bu sırada Saruhan mütesellimliğinde bulunan Yakup Paşa'nın kardeşi Eyüp Ağa vekâleten Aydın'a muhassıl olmuştur¹⁸⁷.

İbrahim Paşa kuvvetlerinin çekilmesinden sonra Süleyman Bey, memleketi olan Konya'da kalarak saf değiştirmiş ve ihaneti sonucunun ne olacağını anladığından affını istemiştir. Mısır kuvvetlerine yardım edenlerin afları hakkında "*irade-i seniyye mucibince*" Süleyman Bey'in de af edilmesi fakat kendisinin âyanlıkta istihdamı uygun olmayacağından hanesinde oturarak işi gücüyle meşgul olması hakkında irade çıkmıştır¹⁸⁸. Bu sırada Mısırlı İbrahim Paşa tarafından gönderilen mütesellimler "*müfsit*" olarak nitelendirilmekte ve bir gün mutlaka bu kişilerin cezalarını çekeceği vurgulanmaktadır¹⁸⁹. Aydın Güzelhisarı mütesellimi

¹⁸⁶ HH. 20047

¹⁸⁷ HH. 20094

¹⁸⁸ İ. H. Uzunçarşılı, bk. Belleten, XLVII/ 185 19.

¹⁸⁹ HH. 20379

Süleyman Bey affedilmesine rağmen, Süleyman Bey'e yakınlığı bilinen Güzelhisar naibi Mehmet Lütfullah Efendi, halktan usulsüz yollarla vergi toplattırıldığı, para ile voyvoda tayin ettirdiği ve benzeri daha nice uygunsuz hareketlerde bulunduğu için İbrahim Paşa'nın dönüşünden sonra Ankara'ya sürülmüştür¹⁹⁰. Sivas eski valisi sadrazam Reşit Paşa, naibin affedilmesi doğrultusunda H. 19 Şevval 1249 (M.18 Ocak 1835) tarihli bir tahrirat ile sadrazama müracaat etmiştir¹⁹¹.

Bu dönem kadılarının yaptıkları yolsuzluklar sadece bunlar değildi. Kendi adlarına küçük yörelere atadıkları naipleri sık sık görevlerinden alarak yerlerine yenilerini gönderiyorlardı. Böylece yeniden atanmış gibi her birinden kuralsız olarak para almaktaydılar. Bunlara ek olarak adaletin gözetimine bırakılan yerel yöneticilerin seçilmelerine karışıyor; diledikleri kişileri, ileri gelenlere benimseterek rüşvet karşılığında âyan, muhtar veya voyvoda olarak seçtirebiliyorlardı. H. 25 Ra 1249 (M.12 Ağustos 1833) tarihli bir belgede naiplerin *“Güzelhisar sancağının düzenini bozduğunu bu nedenle te'dibinin gerekli olduğu”* belirtilerek cezalandırılmaları isteniyordu¹⁹².

İbrahim Bey'in Kütahya'yı ele geçişi ve buradan Manisa ve Aydın'a mütesellimler ataması, İzmir ihtisap nazırı Mehmet Tahir Bey'i telaşa düşürmüştür. 18 Şubat 1833 yılında iki seyisi ile İbrahim Paşa'nın buyrultusunu getiren kavas İzmir'e de Mansurizade Emin Efendi'nin mütesellim olarak atandığını bildirmiştir. Bunun üzerine Mansurizade; naib ve eşrafla konuşarak İzmir'in yönetimini ele geçirmek istemiştir. Mehmet Tahir Bey, bir taraftan karşı koymaya çalışırken diğer taraftan da gelişmeleri İstanbul'a bildirmiştir. İstanbul'dan gelen memurun Manisa'dan geri dönmesi ve halkında ihtisap nazırına karşı tavır alması üzerine

¹⁹⁰ M. Çadircı, bk. DTCF TAD/ XVI 25 (1981-82) 142. makale

¹⁹¹ HH. 22345 /D

¹⁹² HH. 25094.C “Aydın naibinin tedibi maddesine dair gönderilen tahriratlar bil’l müteala mahallerine takdimine himmet bu misüllü naipler sancağın şirazeten nizamına hanel vermiş olduklarına ve bunların iktiza tedibi’yeti icra olunmadıkça sonra nizamına girmesine zahmet çekileceği ve uygunsuzluklar zuhur edeceği mülahazadan baid olmadığı ve hakkı-ı iktizasınca mahallin etrafıyla ifadesine atf-ı kelimat ve isabet buyrulmaları zımında efendim.”

Mansurizade, İbrahim Paşa adına şehre el koymuş; ihtisap rüsumatı, meyve-i tarh gümrüğü ve İzmir voyvodalığı mukataası zaptedilmiş; burada bulunan memurların görevlerine son verilerek yerlerine yeni memurlar tayin edilmiştir. Bu sırada İzmir'in âyanlarından Giritli Süleyman ile Katıpzade Ahmet Ağa, olay karşısında pasif kalmıştır.

İzmir'in kısa sürede İbrahim Paşa'nın yönetimine geçmesi İstanbul'u telaşa düşürmüştü; büyük devletlerin konsolosları İzmir'in ticaretine zarar geleceği düşüncesiyle endişelenmekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Önce Avusturya elçisi daha sonra Rusya, İngiltere ve Fransız elçileri İzmir'deki konsolosluklarının bayraklarını yarıya indirmişlerdi¹⁹³. İbrahim Paşa'nın İzmir'e gönderdiği konsoloslara karşılık yabancı devletlerin konsoloslarından Fransız Amiral Hugon, Osmanlı mütesellimlerinin tekrar eski makamlarına getirilmesini talep etmiştir¹⁹⁴. Bu tepkiler karşısında mütesellim Mansurizade Emin Bey Manisa'ya gitmek zorunda kalmış, Mart ayı başlarında da İzmir'in yönetimi tekrar Mehmet Tahir Bey'e verilmiştir.

¹⁹³ T. Baykara, agt. 41–42.

¹⁹⁴ N. Jorga, Osmanlı Tarihi, 5 312.

III. BÖLÜM

TANZİMAT VE AYDIN

Tanzimat, geleneksel Osmanlı ıslahat anlayışından daha kapsamlı bir hareketi ifade eden ve yakınçağ Osmanlı siyasi tarihi literatüründe yer alan bir kavramdır. Dilimize Arapça'dan geçmiş olup *nizam verme, düzenleme* anlamına gelen Tanzimat kelimesinin Osmanlı tarihindeki kullanım süreci ise 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunan ve Gülhane Hatt-ı Hümayun'u olarak da adlandırılan fermana ismini vermesi ile başlamış, fermanın okunduğu dönem de Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmıştır¹⁹⁵. Bu dönem, I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına kadar devam ettirilmesine rağmen; Tanzimat döneminde yapılan reformların devlet üzerindeki etkileri, II. Meşrutiyetin ilanına kadar sürmüştür. Bu etkilerin Türkiye Cumhuriyeti tarihinde de bir müddet devam ettiğini iddia etmek herhalde yanlış olmayacaktır. Tanzimat hareketi, III. Selim ve II. Mahmut'un gerçekleştirmeye çalıştığı "Nizam-ı Cedid" düzenin devamı niteliğinde olup, Batılılaşma doğrultusunda yapılmış reformları kapsamaktadır. Bu hareketle, İmparatorluğun her yönüyle çağdaş bir devlet haline getirilmesi amaçlamıştır.

Tanzimat Fermanının ilanı bazı grupları mutlu ederken, bazıları bundan rahatsızlık duymuştur. Ferman, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslim toplulukların önderlerini, yeni tayin olunacak muhassılları, voyvodaları ve Avrupa basınına memnun etmesine rağmen mültezimler, âyanlar, sarraflar, Müslüman halk ve ulema gibi çeşitli zümreler de reformları olumsuz karşılamıştı. Fakat Babîâli, reformları bütün muhalefete rağmen, kısa sürede uygulamaya koymak istiyordu. Nitekim çok geçmeden idari, askeri ve mali alanda önemli sayılabilecek değişiklikler yapıldı.

¹⁹⁵ M. Çadircı, bk. Osmanlı VI. 183.

İdari alanda yapılan değişikliklere bakacak olursak, bu dönemde öncelikle çok geniş yetkilerle donatılmış olan valilerin yetkileri kısıtlanmış; idarenin her alanında halkın katılımının sağlanabilmesi için, meclisler oluşturulmuştur. Muhassıl gönderilen sancak merkezlerinde ve kazalarda büyük meclisler kurulmuş; güvenliğin sağlanması ve vergilerin toplanmasında muhassıllara yardım etmeleri için eyaletlere müşir, sancaklara ise ferik paşalar tayin edilmiştir ¹⁹⁶.

Tanzimat döneminde idari alanda yapılan reformların yanında, asıl değişim malî alanda başlatılmıştır. Düzenlemelerde kaynakların daha büyük ölçüde tek elden kontrol edilmesi anlayışı hâkim olmuştur. Böylece taşrada yerel unsurların toplam hâsıllardan alacakları payın azaltılması amaçlanıyordu. Ayrıca artan mültezim zulmünün önlenmesi de temel hedefler arasındaydı. İstenilen hedeflerin gerçekleştirilmesi için iltizam usulü kaldırılarak yerine muhassıllık teşkilatı kuruldu. Bir tür kamu görevlisi olan muhassıllar, geniş yetkilerle donatıldı. Onlar, sadece gittikleri yerlerde kamu gelirlerini toplamakla görevli değil, aynı zamanda Tanzimat'ı anlatmak, yanlarındaki kâtiplerin de yardımıyla nüfus ve emlak sayımı yapmakla da yükümlüydüler ¹⁹⁷.

Tanzimat'ın ana hedeflerinden olan eyaletlerde merkezî denetimin yaygınlaştırılması için çeşitli yaklaşımlar denenmiştir. Çoğunlukla İstanbul'dan gönderilen ve İstanbul'a karşı sorumlu olan eyalet valilerinin gücü azaltıldı. Daha sonraları devlet, valilere otoritelerini geri verip onları başka yollardan denetleyerek yürütme görevini işletmeye çalıştı. Son çözüm olarak da eyalet yönetimi, merkezî yapının küçük bir modeli haline getirildi ve denetimi İstanbul'a bağlandı ¹⁹⁸.

¹⁹⁶H. İnalçık, bk. Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler (1993) 363-364.

¹⁹⁷ A. Uzun, Tanzimat ve Sosyal Direnişler (2002) 10.

¹⁹⁸ S- Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II (2000)117.

3.1.Aydın Müşirliği ve Aydın Eyaletinin Kuruluşu

II. Mahmut döneminde askeri alanda yapılan önemli değişikliklerden biri Redif Askeri teşkilatının kurulmasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında ortadan kaldırılmasından sonra kurulan yeni ordu, gereken başarıları elde edemeyince askeriyede farklı yapılanmalara ihtiyaç duyulmuş ve oluşturulan redif teşkilatıyla bu ihtiyacın karşılanması hedeflenmiştir.

1833'de her eyalet merkezi ve sancak idari birimlerinde oluşturulması kararlaştırılan bu ordu, 8 Temmuz 1834 yılında resmi olarak kuruldu. Birliğin tüzüğü o dönemin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlandı. Teşkilatın kuruluşuna ilişkin fermanın öğrendiğimize göre; Redife alınan askerler, Nisan ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki kere eğitim için toplanacak, görevde buldukları süre zarfında taşrada iç güvenliği sağlayacaklardı. Redif askerleri eğitim dışındaki zamanlarında ziraatla uğraşabilecekler ve bu yöntemle ülke ekonomisinin zarara uğraması önlenebilecekti¹⁹⁹. Redif birliklerine asker sağlamakla genellikle vali, mütesellim ve muhassıllar görevlendirilmiştir.

İmparatorluk dâhilindeki sancakların bütün kazalarında subayları ile birlikte 1400'er kişilik birer tabur teşkil edilecek; bu sayıda asker çıkarmaya elverişli olmayan kazalar ise çevre kazalarla birleştirilerek ortak bir tabur oluşturulacaktı.

Redif askeri teşkilatının kurulmasını emreden ferman eyalet valilerinin eline geçer geçmez valiler harekete geçmişler ve derhal taburlarını tamamlamaya çalışmışlardır. Anadolu eyaletinde redif taburlarını ilk tamamlayan sancaklar Ankara, Çankırı ve Karahisar-ı sahib'dir. Daha sonra sırasıyla H. Zilkade 1250 (M. Mart 1835) tarihinde Aydın, Saruhan ve Hamit sancaklarının da kısa bir sürede birliklerini tamamladığını ve halkın bu husustaki memnuniyetini konuyla ilgili olarak İstanbul'a gönderilen belgelerden anlıyoruz. Örneğin, Aydın muhasıllığını yapmakta olan Karaosmanoğlu Yakup Paşa'ya Aydın sancağı muhasıllık olarak verilmiş ve

¹⁹⁹ M. Seyitdanlıoğlu, bk. Türkler XIII. 564.

kendisinden buralarda redif taburlarının kısa sürede oluşturması istenmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Yakup Paşa, bizzat hem Manisa'ya hem de İzmir'e giderek buralarda askere alım işlemlerini tamamlattırıştır. Hatta bölge halkının da askere yazılmaya istekli olduğunu ve herhangi bir sorunla karşılaşmadığını gösteren belgeler de mevcuttur²⁰⁰.

Yeni ordunun kurulma aşamasında askerlerin elbise, silah ve aylıkları devletçe karşılanacak ve diğer ihtiyaçları için gerekli para, sancak halkından toplanacaktı. Ancak ordu ihtiyaçlarının karşılanmasında bir takım problemler yaşandı. Bu problemler, devlet tarafından indirim yapılarak çözülmeye çalışılıyordu. Aydın sancağında 1835 yılı Kasım ayına ait bir haberden bir takım elbisenin maliyetinin 48 kuruşu bulduğundan devletin indirim yoluna gittiğini ve adı geçen sancakta toplam 1402 takımın maliyetinin (67.296) kuruştan (1279) kuruş indirilerek 66.017 kuruş ödemenin yapılmasının kararlaştırıldığını öğreniyoruz.²⁰¹.

1834 yılında temelleri atılan Redif-i Asakir-i Mansure teşkilatı istenilen şekilde gelişmemiş olduğundan aksaklıkları gidermek ve daha az masrafla işleri yürütmek amacıyla İmparatorluğun mülki taksimatı yeni baştan düzenlenmiştir.

1836 yılında köklü değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. Uygulamadaki amaç, redif askeri teşkilatlarının kurulduğu sancakların belli merkezlere bağlanarak yeniden düzenlenmesiydi. 2 Eylül 1836 tarihinde uygulanmaya başlanan karara göre Anadolu'nun idari taksimatı şu şekilde olmuştur:

1- Hüdavendigâr Müşirliği adı ile Bursa, Kocaeli, Bolu, Karesi ve Eskişehir sancakları birleştirilip müşirliğine Asakir-i Hassa Müşiri Ahmet Fevzi Paşa getirildi. Ayrıca Kütahya ve Karahisar-ı Sahip sancakları feriklik olarak Hüdavendigâr müşirliğine bağlanarak mutasarrıfı Hafız Paşa'ya bırakıldı. Kendisine feriklik rütbesi verildi.

²⁰⁰ HH 19116-İ

²⁰¹ M Kütükoğlu, bk. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İÜM. 41/ 1-4 (1985) 291.

2- Redif-i Mansure-i Konya Müşirliği unvanıyla, Konya, Akçay, Akşehir, Beyşehir, İçel, Niğde ve Aksaray sancakları birleştirilerek müşirliğine Karaman valisi Hacı Ali Paşa getirildi. Teke, Hamit sancakları ile “Hass-ı Tirkemiş” Redif Mansure Konya Ferikliği unvanı ile Konya müşirine bağlı olarak Antalya muhafızı Hacı Osman Paşa’ya verildi.

3- Redif-i Mansure Ankara Müşirliği unvanıyla Ankara, Çankırı, Kastamonu, Viranşehir ve Çorum sancakları birleştirilip müşirliğine İzzet Paşa getirildi.

4- Aydın, Saruhan, Sığla ve Menteşe sancakları müşirlik haline getirilip, Aydın Redif Müşirliği adıyla yönetimi Aydın muhassılı Yakup Paşa’ya verildi²⁰².

Bu yeni düzenlemeye göre, yeni teşkilatta en büyük askeri birim *müşirlik* olarak adlandırıldı. Yönetimine *müşir* adı verilen askerler atandı. Bunun bir alt birimi olan ve sancağa karşılık gelen *ferikliklerin* başında da *ferik* rütbeli askerler bulunmaktaydı. Bu yeni teşkilatlanma ile eski büyük eyaletler tamamen parçalanmış ve farklı eyaletlerdeki sancaklar, başka müşirliklere bağlanmıştır. Örneğin Akdeniz adaları eyaletindeki Kocaeli sancağı, Hüdavendigâr müşirliğine bağlanırken Sığla sancağı da Aydın müşirliğine dahil edilmiştir²⁰³. Bundan sonra şehir yönetiminden birinci derecede sorumlu olan valilere *müşir* unvanı verilmiş; müşirler eyalet sınırları içerisinde bütün iltizam ve mukataaların yönetimini üzerine almışlar ve ayrıca güvenlik meseleleriyle de ilgilenmek zorunda kalmışlardır²⁰⁴. Bu yeni mülki düzende askeri husus başta olmak üzere idari ve mali görevler birleştirilmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi; Aydın, Saruhan, Sığla ve Menteşe sancakları “Aydın Redif Müşirliği” adı altında birleştirilip Aydın muhassılı Yakup Paşa’nın yönetimine verilmişti. Böylece 1836 yılına kadar sancak merkezi olan şehir, bu tarihte Aydın eyaletinin merkezi haline gelmiştir. Aydın eyaletinin ilk valisi

²⁰² M Çadircı, bk. TAD sayı VIII- XII / 14-23 sene 1970-1974 (1975) 71.

²⁰³ T. Baykara, age. (1988) 121.

²⁰⁴ İ. Yılmazçelik, age. XXVIII

Karaosmanoğlu Yakup Paşa'dır. Eyalete atanmasına dair fermanda şu ifadeler yer almıştır: “*Aydın eyaleti redif askeri mansıbyyla rütbe-i celilesi nizamıyla Aydın, Saruhan Sığla ve Menteşe sancakları berveç-i muhassillik Yakup Paşa'ya tevcih edilmiştir*”²⁰⁵

Bilindiği gibi Karaosmanoğlu Yakup Paşa, Mısır ordusunun Anadolu'yu terk etmesinden sonra Aydın muhassıllığına tayin edilmişti. 1836 yılına gelindiğinde ise Aydın'ın yeni idari yapılanmada eyalet merkezî konumuna gelmesiyle Yakup Paşa, vezirlik rütbesi ile Aydın eyaleti müşirliğine getirilmiştir. Tayin emrinin Güzelhisar mahkemesinde Kadı Ali Eşref tarafından okunmasıyla Aydın halkı ilk valisiyle tanışmış oluyordu.

Bu tarihten sonra Aydın'a “*eyalet-i Aydın*”, valilerine de “*eyalet-i Aydın müşiri*” unvanı verildi. Böylece Anadolu eyaletine bağlı Aydın sancağı, eyaletin ortadan kalkmasıyla Aydın Saruhan, Sığla ve Menteşe sancaklarının içinde yer aldığı Aydın eyaletinin merkezi konumuna gelmiş oluyordu.

Başlangıçta Yakup Paşa'nın, daha çok askeri karakterli bir teşkilatın başında olduğu anlaşılmaktadır. Bu paralelde Yakup Paşa'nın Aydın eyaleti müşirliği sırasında adı geçen bu dört sancaktan topladığı askerlerin yazımında titiz davrandığı tespit edilmiştir. Örneğin; H. 29 Z 1252 (M. 5 Nisan 1837) tarihli bir belgeye göre Yakup Paşa, Aydın ve Sığla sancaklarına giderek redif askerleri için zabitanlarını bizzat kendi seçmiştir²⁰⁶ ve çok kısa bir süre içerisinde Aydın, Saruhan, Sığla ve Menteşe sancaklarından oluşturulan redif askerlerinin sayımı tamamlanmıştır²⁰⁷.

Yakup Paşa Aydın'ın yönetiminden sorumlu olduğu kadar, maliyesiyle de ilgilenmek zorundaydı. Bu nedenle, Aydın müşiri Yakup Paşa ile Saruhan mütesellimi Eyüp Ağa devlet hazinesinin zarar görmesini engellemek amacıyla Aydın ve Saruhan sancaklarındaki vergilerin kısa sürede toplatılıp merkezî hazineye

²⁰⁵ HH 19073-F

²⁰⁶ HH 19081-B/ HH19081-C

²⁰⁷ HH 19081

gönderilmesi için muhassıl olarak atanmışlardı. Yakup Paşa döneminde Aydın'da valilere ait sarayın kethüda dairesinin yapımı gündeme gelmiş, daire için gerekli olan para ise Aydın halkından karşılanmıştır²⁰⁸.

Yakup Paşa müşirliği döneminde askeri ve mali sorunlarında dışında bir belediye başkanı gibi Aydın halkının su ihtiyacının karşılanması için suyollarını tamir ettirip çeşmeler yaptırmıştır. Yakup Paşa Kuyucak'a Kayran deresinden su kemerleri ve suyolları ile su getirtmiştir. Bu getirttiği suyu; inşa ettiği maskem ile yine banisi olduğu çeşmelere dağıtarak Kuyucak halkının su ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Yakup Paşa'nın Kuyucak'da yaptırmış olduğu bu çeşmeler; maskem, suyolları ve kemerleri ile bir bütünlük arz etmektedir. 1970'lere kadar kullanılan maskem Osmanlı devrinden günümüze kalan bu türde Aydın ilindeki tek yapıdır²⁰⁹. Yakup Paşa iyi bir devlet adamı olmasının yanı sıra İstanbul, Aydın ve Kuyucak'da birçok eser yaptırmıştır. İstanbul'da Dülger-zade Camiini inşa ettirmiştir. Aydın çarşısında kendi adıyla anılan Yakup Paşa hanı ile Ramazan Paşa mahallesinde yaptırdığı yahudihanesi günümüze ulaşamayan eserlerindedir.

Yakup Paşa'nın Aydın müşirliği kısa sürmüş, merkezî yönetim redif askeri birliklerinin yönetiminde yeteri kadar başarılı olmadıkları gerekçesiyle Yakup Paşa ve Eyüp Ağa'yı görevlerinden almıştır²¹⁰.

²⁰⁸ HH 28964

²⁰⁹ M. K. Özkan, bk. Cumhuriyetin 75. Yılı Millet Müzesi Yıllığı. : 1 Söke (1997) 22.

²¹⁰ "Aydın müşiri Yakup Paşa ile Saruhan sancağı mütesellimi Hacı Eyüp Ağa'nın Asakir-i Redife ve idare-i memleketçe hüsnü halleri görülmediği sebebi ile infisalleri vuku bulmuştur." Lütfi Tarihi. V. 96.

Aydın müşirliğine Yakup Paşa'dan sonra Viyana Sefiri Fethi Paşa²¹¹ getirilmiş; kendisine vezirlik rütbesi verilerek Aydın eyaletine müşir olarak tayin edilmiştir. Ancak Fethi Paşa, Aydın'a gelmeyerek eyaleti, mütesellimi Namık Paşa aracılığıyla yönetme yoluna gitmiştir. Saruhan sancağının yönetimine ise mirliya paşa atanmıştır. Lakin Namık Paşa'nın kendisine ödenmesi planlanan maaştan daha fazlasını talep etmesine ek olarak Aydın'a gelişi sırasında yol masraflarını karşılamak için maaşından farklı olarak harcırah da talep etmesi, Fethi Paşa ile aralarında anlaşmazlığa neden olmuş; Fethi Paşa, Aydın eyaletine akrabası Ahmed Efendi adında birini mütesellim olarak görevlendirmiştir. Fethi Paşa ile Namık Paşa arasındaki anlaşmazlığa dair *Netayic'ül Vukuat*'ta şu bilgiler verilmektedir: "II. Mahmut'un Han'ın saltanatının sonlarında Paris elçisi olan rahmetli Ahmet Paşa'ya Aydın sancağı verilmiş. O zaman tümen komutanı bulunan eski başkomutanlardan Namık Paşa 25. 000 kuruş aylık ile devletçe mütesellim atanmıştı. Bir süre geçtikten sonra, adı geçen elçi Ahmet Fethi Paşa, geçici bir süre için İstanbul'a ve oradan, atandığı yer olan Aydın'a geldiğinde sancağın mukataalarından gelirinin hepsi kendisinin olmak ve kapı altı hasılatı ve başka tayyarat ile geçindikten başka, ayda 25.000 kuruş daha kendisine verilmek üzere adı geçen Namık Paşa'ya teklif etti. Namık, Paşa bu teklifi kabul etmediğinden, onun yakınlarından Ahmet Efendi adındaki bir kişiyi kendi müsellimi olarak atamış ve o yıl, 4.000 kese ve 2 milyon kuruş gelir elde edildiği saptanmış olunca II. Sultan Mahmut Han, o zamanın mukataalar nazırı olan Nafiz Paşa'ya durumu bildirerek, bu gelirin yarısını Ahmet Fethi Paşa'ya verip öteki yarısını da hazineye gelir olarak aldırıştır."²¹² Bu örneğin verilmesindeki amaç, bol gelirli sancaklara vali ve mutasarrıf olanların

²¹¹ "Fethi Paşa Rodosizade olarak tanınır. Hafız Ahmet Ağa'nın oğludur. 1802 tarihinde doğdu. H.1224 (M.1809) Enderun'a alındı. 1241'de 1826 askerliğe girdi. 1244 (M.1828-1829) kolağası daha sonra binbaşı oldu. Savaşta bulunarak kaymakam H. Safer 1246'da (M. Temmuz- Ağustos 1830) Miralay olup Cebahane kışlası askerine zabıt oldu. Aynı yıl mabeynci ve başçukadar H. Şevval 1246'da (M. Mart- Nisan 1831) hassa feriki H.Safer 1251'de (M. Haziran 1835) tarihinde Avusturya İmparatorunu tebrike memur edilerek Viyana geçici elçisi, H. Rebiülahir 1252'de (M. Temmuz 1837) vezir rütbesi ile Aydın Valiliği ilave olundu. Ekim 1837 elçilikten azledildi. 1838 yılında Londra elçisi olan Fethi Paşa 1858 tarihinde öldü."²¹¹. Bkz M. Süreyya, Sicilli Osmanî II 522.

²¹² Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. III-IV (1992) 108.

büyük gelir elde ettiklerini ve halk üzerine salınan vergilerden kendileri için para istemeye ihtiyaçları olmadığını göstermektedir.

Fethi Paşa'dan sonra Aydın eyaleti müşirliğine Çengelöglü Tahir Paşa²¹³ atanmıştır. Eski Tophane-i Amire müşiri Tahir Paşa, Aydın eyaleti valiliğinde bulunduğu sırada pek çok sorunla karşılaşmıştır. Bunlardan ilki, Aydın kaymakamlığına atanan eski Aydın kadısı Saadettin Efendi ile arasında yaşanan sorundur. Olay mahkemeye kadar gitmiş mesele Saadettin Efendi'nin mahkemece haklı olduğunun onaylanmasıyla sona ermiştir.

Tahir Paşa bir taraftan eyalet yöneticisiyle mücadele ederken bir taraftan da zeybeklerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Valiliği süresince Aydın'ın Yağdere köyünden Sinanoğlu, Sayırlı Ahmet Başoğlu, Koca Hasanoğlu, Gök Hasan Oğlu gibi ünlü efeler Tahir Paşa karşısında yenilgiye uğramışlardır²¹⁴.

Tahir Paşa, zeybeklerle uğraşmasını onların kıyafetlerine karışarak sürdürmüş, zeybeklerin geleneksel kıyafetlerini yasaklamaya çalışmıştır²¹⁵. 20 Aralık 1838 tarihli buyrultusunda kıyafet yasağının gerekçesini şöyle bildirir: "*Öteden beri Türkiye topraklarında huzur içinde oturmakta olan halkın giydikleri eski elbise ve kıyafetlere güzel şekil verilerek hepsi de düzene girmişti. Redif askeri müşirliğine tayin edildiğim Aydın sancağı halkının giydiği zeybek çirkin kıyafetinin de düzeltilmesi lazım geliyordu. Bu şekilde zeybek donu ve külahı giymek bu halkın eski âdeti olduğundan, böyle giyinmenin Padişahın arzularına uygun olmadığını bilmeyenler, bir defa tenbih edilmekle bu elbiselerini terk etmişlerdi. Ancak bazı eşkıya ve edesiz taifesi, eski kıyafetlerinde ısrar edip zaman zaman bu elbiseyi giydikleri tahakkuk ettiğinden böylelerinin cezalandırılacakları evvelce ilan edilmişti. Keza itaat etmeyenler hakkında gereği yapılacağı da sancağın kazalarında buyrultularıyla bildirilmiştir. Bu sebeple bundan böyle zeybek kıyafetinde kimse bulunmayacağına dair kazalar halkının söz verdiklerine dair kaza naiplerinin şer'i ilamları*

²¹³Tahir Paşa H.28 Rebiülahir 1254 (M. 27 Temmuz 1838) tarihinde Ahmet Fethi Paşa'nın yerine Aydın, Saruhan, Menteşe sancakları mutasarrıfı ve eyalet-i Aydın müşiri oldu. H. 1255 (M.1839)'de ayrıldı. Bkz. Ç. Uluçay, age. (1955) 284.

²¹⁴Gökbel, age. 108.

²¹⁵HH. 33187-A

*ilişikte takdim edilmiştir. Bu hususta her halde emr-ü ferman padişahındır.”*²¹⁶ Tahir Paşa'nın zeybek kıyafetlerinin yasaklanması gerekçesini padişahın emri gibi gösterme çabası pek de başarılı olmamıştır. Yüzyıllardır zeybeklerle özdeşleşen don ve külahı kaldırmak o kadar da kolay olmamış; zeybekler emre uymamışlardır. Bunun üzerine Edremit, Bergama, Bayındır ve Aydın şehirlerinde çıkan zeybek isyanları kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Tahir Paşa, kaymakamın ve zeybeklerin nefretini kazanmanın yanında halkın da nefretini kazanmıştır. Aydın'da Topyatağı adı verilen yerde yaptırdığı köşkün masrafları için gerekli olan yüz yirmi bin kuruşu Aydın halkına yüklemekle kalmayıp; her yıl yeni bir köşk yaptırmış gibi bu vergiyi toplatma yoluna gidince halk her yıl ödediği verginin iki katını ödemek zorunda kalmıştır²¹⁷.

Bu tip olayların yanı sıra Tahir Paşa'nın, tüm Ege bölgesini kapsayan veba salgınından halkın zarar görmesini engellemek için karantina uygulamasını başlatması kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Kendisine, 1838 yılında Tire'de meydana gelen veba salgınının kısa sürede ortadan kaldırılması için Rum ve Yahudilerin ayrı karantinalara alınmasının daha uygun olacağına dair İstanbul'dan bir buyruldu gönderilmiştir²¹⁸. Bunun üzerine başta İstanbul olmak üzere Edirne, İzmir, Bursa, Erzurum, Antalya, Isparta, Konya, Adana ve Sinop bölgelerinde olduğu gibi Aydın eyaletinde de karantina defterleri çıkarılmış ve karantina haneler oluşturulmuştur²¹⁹.

Tahir Paşa'dan sonra Aydın eyaleti müşirliğine sırasıyla Halil Kamil Paşa²²⁰ ve Yusuf Muhlis Paşa getirilmiştir²²¹. İki müşirin Aydın eyaleti valiliği kısa sürmüş,

²¹⁶ T. Baykara, bk. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 22. (1969) 95.

²¹⁷ Pakalın, Zeki Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II 570.

²¹⁸ M. Armağan, Devlet Arşivlerinde Tire. İzmir (2003) 41.

²¹⁹ M. Yavuz Erler, bk. Türkler c.13 764

²²⁰ Halil Kamil Paşa, Çengel-oğlu Tahir Paşa yerine Aydın eyaleti müşiri oldu. Halil Kamil Paşa önce İstabl-i amire müdürlüğü payesi ile Saruhan sancağı mütesellimi tayin edildi. H.1254 (M.1838) H.1255 (M.1839 20 Haziran)'ında serasker Halil Rıfat Paşa'nın tavsiyesiyle Kamil Paşa'ya feriklik rütbesi verildi. Saruhan sancağı umur-ı zaptiyesini tedvire ve sancakların

bunlardan Halil Kamil Paşa Erzurum valiliğine atanırken; Yusuf Muhlis Paşa da Rumeli valiliğine getirilmiştir.

1840 yılı tüm Anadolu için önemli bir yıldır. Çünkü muhassıllık uygulaması başlatılarak, müşirlerin elinden mali yetkileri alınmıştır. Aydın eyaletinde de aynı şey geçerli olup kentte yeni bir yönetim dönemi başlamıştır.

mutasarrıflığına tayin olundu. Bir müddet sonra da Aydın müşiri oldu. Bkz Ç. Uluçay, age. (1955) 285.

²²¹ Yusuf Muhlis Paşa Sirozlu İsmail Bey'in oğludur. Muharrem H.1233'de (M. Kasım – Aralık 1817) tarihinde vezir rütbesiyle Eğriboz ve Karlı ili muhafızı olup H.Safer 1237'de (M. Kasım 1821) tarihinde Saruhan ve H. 1242'de M1826–27'de Halep valisi oldu. H.1243'de (M.1827–1828) tarihinde ayrılarak muharebeye memur olup H.1244'de (M.1828–29) Varna'nın tesliminde Rusya'ya esir oldu. H. 1245 (M.1830) yılında esirlikten kurtuldu. İstanbul'a geldi. Rebiyülevvel H. 1257'de (M. Nisan- Mayıs 1841) Aydın ve Ardından'da Rumeli valisi oldu. H.1258'de (M.1842) azl olup H.1259'da (M. 1843) tarihinde vefat eyledi. Bkz M. Süreyya, Sicilli Osmanî V1 694.

3.2.Aydın Muhassılığı

Tanzimat Fermanı'nda idari yapının merkezileştirilmesinden askerliğin yeniden düzenlenmesine kadar birçok yenilik öngörülürken; mali açıdan da merkezî hükümetin denetiminin sağlanacağı bir yapıya gereksinim duyulmuştu. Bu amaçla Tanzimat'la birlikte tüm vergiler, mükellefin gelirin ve ödeme gücüne göre alınmaya ve eski uygulamanın aksine valiler ya da onların atadıkları mütezimler tarafından değil; İstanbul'dan gönderilen vergi tahsildarı tarafından toplanmaya başlanmıştır. Muhassıl olarak adlandırılan vergi tahsildarları, hazineden aylık alıyorlar; her sancaktan alınacak vergileri saptıyorlardı. Muhassılların görevleri sadece kamu gelirlerini toplamak değil; aynı zamanda Tanzimat reformlarını da anlatmaktı. Görev yaptıkları yerlerin mülki amirlerine karşı sorumlu değillerdi. Muhassılların yanına, sayımlarda yardımcı olmaları için mal, nüfus ve emlak kâtabi verildiği gibi; her sancak merkezinde vergilerin saptanıp dağıtılması ve diğer işlerin görüşülüp kararlaştırılması amacıyla içinde gayrimüslimlerin de bulunduğu muhassıllık meclisleri oluşturulmuştur. Bu dönemde valiler, vergi toplama işlerinin ellerinden alınmasıyla, merkezî otoriteye daha bağımlı hale geldiler. Hazineye daha fazla gelir sağlamaya çalıştıkları gibi; halka da daha adil davranmaya çalıştılar. Böylelikle XVI. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen muhassıllık kurumu, Tanzimat reformlarının uygulamaya konulmasıyla idari sistem olarak benimsenmiş; ancak yeterli alt yapının zamanında oluşturulamaması ve 1840–1841 yılına ait hazine gelirlerinde büyük düşüş nedeniyle kısa sürede tasfiye edilmiştir²²².

Yalnız iki sene uygulama alanı bulan muhassıllık sisteminde Aydın'ın durumunu inceleyecek olursak, eyaletin kazalarının sistemle paralel bir biçimde bölümlere ayrılarak birden çok muhassıllığın oluşturulduğuna tanık olmaktadır.

Aydın Güzelhisarı ile Köşk, Köşkdere, Sultanhisarı, Ayasuluğ, Sobuca ve Encin kazaları birleştirilerek muhassıllık olarak adlandırılmıştır. Muhassıl olarak da

²²² Tanzimat'ın uygulanması ve karşılaşılan problemler hakkında bkz M. Çadırcı, Mustafa Reşit Paşa Semineri Bildiriler Ankara (1994) 97–104.

Manisa Naibi Saadettin Efendi, Nazilli, Kuyucak, Beyşehir-i Aydın, Karacasu ve Balyanbolu kazalarına muhassıl unvanıyla Hacegandan Mucib Bey atanmıştır. Bozdoğan, Yenipazar ve Amasya kazalarının yönetimi ise Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşlarından Nuri Beyzade Cemal Bey'e verilmiş; Tire ve Bayındır muhassıllığına, Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşlarından Hüsamettin Paşazade Mehmet Bey getirilmiştir. Muhasıllık-ı Birgi, Ödemiş ve Kilis Kuzzattan Remzi Efendi'ye; Muhasıllık-ı Alaşehir, İnegöl ve Sarut Müteveffa Necip Paşa hazinedarı Rikâbdarzade kapıcıbaşı Mehmet Bey'e verilmiştir²²³.

İlk muhassıllardan sonra 1841 yılına gelindiğinde muhassıllıklar buldukları konuma göre tekrar defterdarlık ve muhassıllık olarak düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre, Anadolu'da Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Sivas ve Aydın eyaletleri dâhilinde toplam yirmi yedi; Rumeli'de Edirne, Silistre, Vidin, Rumeli ve Selanik eyaletlerinde toplam on sekiz; Midilli, Sakız, Limni, İstanköy ve İmroz, Bozcaada, Semadirek adalarında da toplam altı muhassıllık oluşturulmuştur.

Bu sistemde defterdarlar, merkez müşiri bulunan yerlere memur olarak gönderilmiş ve buldukları sancağın mali işlerinden sorumlu tutulmuşlardır. Sancaklara gönderilen muhassılların, işlerinde başarılı olanlar görevlerine devam ederken başarısızlar görevinden alınmıştır²²⁴.

1841 yılı uygulamalarında Aydın eyaleti Aydın, Saruhan, Sığla, Menteşe ve Denizli muhassıllıklarından oluşan beş sancaklı bir eyalettir ve Aydın'a Salih Bey defterdar olarak atanmıştır. Eyalet sancaklarından Saruhan'a İstabl-ı Amire Müdürlüğü payelerinden Hacı Eyüp; Sığla'ya Hacegandan Hacı Vahip; Menteşe'ye Hacegandan bir kişi; Denizli'ye Rikâb-ı Hümayun kapıcıbaşı Hacı Murat muhassıl göreviyle tayin edilmiştir.

²²³ T. V. sayı. 193 sene 1255.

²²⁴ A. Efe, agt. 13.

Atanan muhassıllara devletin resmi memuru sıfatıyla maaş ödemesi kararlaştırılmıştı. Bu karar aynî ekonomiden, parasal ekonomiye geçişte önemli olduğu gibi, mali merkezleşmenin de somut bir göstergesiydi. Maaşlar genellikle muhassılların görev yerinin önemine ve muhassıllık rütbesine göre değişen oranlarda veriliyordu. Örneğin Sığıla sancağı muhassılına 1000 kuruş maaş ödenirken; Saruhan, Menteşe ve Denizli muhassıllarına 7500'er kuruş maaş ödemesi öngörülmüştür²²⁵.

Yönetim birimlerine muhassıllık sistemi dâhilinde muhassıllardan başka jurnal kâtibleri ve zaptiye memurları da tayin edilmiştir. Jurnal kâtibi, yörede meydana gelecek her türlü olayı İstanbul'a bildirmekle görevliydi. Başlangıçta her kazaya maaşları 100 ve 500'er kuruş olan birer veya ikişer jurnal memuru atanmıştı. 1842 yılında Aydın sancağının zaptiye memuru olarak ise Ferik Selim Paşa'yı görüyoruz. Selim Paşa, kendisine bir kapı kethüdasının görevlendirilmesini istemiştir²²⁶. Bunun üzerine bab-ı seraskeri evrak müdürü Kani Efendi ile aralarında geçmişe dayalı bir alacak verecek davası olduğundan, bu kişinin Selim Paşa'ya kapı kethüdası olarak atanmasına izin verilmiştir. 1842 yılında ise, Aydın muhassıllığına 100 kuruş maaşla İbrahim Nuri ve 90 kuruş maaşla Veliyiddin olmak üzere iki jurnal kâtibi atanmıştı.²²⁷ Jurnal kâtiplerinin dışında, güvenliğin sağlanması için zaptiye askerleri de görevlendirilmiştir. Aydın muhassıllığına toplamı 258 olmak üzere birer mülazım, yüz başı ve çavuş ile 180 süvari ve 75 piyade askeri görevlendirilmişti²²⁸. Bir mülazım maaşı 500, yüzbaşının 300 ve çavuşun maaşı 200 kuruş iken bir süvarinin maaşı 154, piyadeninki ise 435 kuruş olmak üzere toplam 61.345 kuruş masraf edilmiştir²²⁹.

Burada bir parantez açarak Aydın kentine ait temettuat defterlerinin aynı döneme rastladığını belirtmeliyiz. 1844 tarihli temettuat kayıtlarına göre; XIV.-XV. yüzyıllarda ancak birkaç mahalleli küçük bir kasaba görünümünü, XVII. yüzyıla

²²⁵ A. Efe. agt. 16-17.

²²⁶ İ. Dahiliye 1538

²²⁷ A. Efe. agt. 45.

²²⁸ A. Efe. agt. 51-52.

²²⁹ A. Efe. agt. 51-52.

doğru terk ederek gelişmeye başlayan Aydın Güzelhisarı, 1844 yılında nüfusu 17.000–18.000 kişiye ulaşan bir eyalet merkezi konumuna gelmiştir.

Kentin, 1844 yılında 75 askerî ve idari görevlisi ile 109 din ve eğitim görevlisi olmak üzere toplam 184 kişilik bir yönetim kadrosuna sahip olduğunu görüyoruz. Buradan muallim ve talebe sayısını çıkarırsak idari kadronun 168 kişi olduğu söylenebilir.²³⁰

Temettuat defterlerinin verilerine göre kentte çok sayıda dükkân, han, hamam, kahvehane, menzilhane ve cami bulunmaktadır. Nüfusun oğunluğunu Müslümanlar oluştururken etnik yapının diğer unsurları olan Rum, Ermeni ve Yahudiler kendi mahallelerinde yaşamaktadır.

Hane reisi konumumdaki Gzelhisarlılar uğraşlarına göre 5 grupta toplanmaktadır. Bunlar; esnaf, tüccar ve çiftçiler, idari, askeri, dini vb. alanlardaki görevliler ile işçiler ve hiçbir mesleği olmayanlardır. İlerinde en fazla sayıya ulaşan grup tüccar ve esnaflar olup toplam hane reislerinin yarısını oluşturuyordu. Bu bize Aydın Güzelhisarı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısının kentleşme süreci hakkında bilgi vermektedir. Kentte retim ve pazarlamaya ilişkin meslek grupları çok çeşitli olup, halkın ihtiyaçlarına göre belirlenen imalat ve satış faaliyetleri çoğu zaman bir arada yürütülmekteydi. Terzilik dokumacılığın, pabuuluk ise dericiliğin yan kolları olarak sayılabilecek en önemli meslek dallarıydı.

Ticaret gelişmiş olup meyve-sebze satışları ve bunların organizasyonu ile ilgili meslekler ön plandadır. Ticarete paralel olarak taşımacılık da önemli bir meslek haline gelmiştir. Güzelhisar halkının kentte yaşamasına rağmen henüz topraktan kopmadığını görüyoruz. Daha da önemlisi kentte yaşayan hane reislerinin üçte biri büyük çoğunluğunda tarım faaliyetlerinin yapıldığı topraklara sahiptir. Tarla

²³⁰ A. Tozduman, Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu 1844, İ Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (1992) 55–56.

ziraatına göre bağ-bahçecilik daha ön planda olup nüfusun yoğunlaştığı yerlerde görülmektedir.

Aydın Güzelhisarı'nda topraklar ya sahipleri tarafından doğrudan veya ortakçılık yoluyla, nadiren de kira şeklinde işletilmekteydi. Üretim denildiğinde ilk sırayı zirai üretim almakta olup çoğunlukla üzüm, incir, zeytin, bağ ve bahçe mahsulleri yetiştirilmiştir. Burada üretilen zeytinyağının bir bölümünün sabun yapımında kullanıldığı, sabun üretiminin iç tüketime yönelik olmayıp İstanbul'a gönderildiği görülmektedir. Sanayi bitkileri üretimi ön planda olup ticari amaçlarla büyük oranda pamuk üretimi yapılmaktaydı. Hububat üretiminde ise temel gıda maddesi buğdaydan daha çok arpa üretimine önem verildiği görülmektedir. Bu gelirler dışında tarım, ortakçılık, gayrimenkul kiralarnı da hesaba katmak gerekir. Hayvancılık ise önemli bir gelir kaynağı oluşturmamaktadır.

Gelir seviyesi açısından esnaf ve tüccarlar ilk, çiftçiler ise ikinci sırayı alır. Rumların büyük bir çoğunluğu orta halli iken; Yahudiler gelir seviyesi olarak alt sıralardadır. Zengin ve orta hallilerin sayısı ise son derece düşüktür. Gayrimüslim ahalinin neredeyse tamamı ticaretle uğraşmakta olup bu alanda Müslümanların etkinlikleri azdır.

Özetlemek gerekirse Aydın Güzelhisarı XIX. yüzyılda sosyal ve ekonomik açıdan önemli bir kenttir. Kentte ekonomik ve sosyal yaşamın yüksek seviyede olmasında kentin İzmir'e giden ticaret yolları üzerinde bulunması, dericilik ve dokumacılık sektöründeki gelişme ve mallara olan talep de kuşkusuz etkili olmuştur²³¹.

²³¹ A. Tozduman, agt. 112-115.

3.3. Aydın–İzmir Çekişmesi: Aydın’ın Eyalet Merkezliğini Kaybedişi

1836 yılında kurulan Aydın eyaletin merkezi başlangıçta üretim-dağıtım ve yönetim işlerinin görüldüğü Aydın Güzelhisarı iken daha sonra ulaşım yollarının ve üretim-denetim merkezinin İzmir’e kaymasıyla değişmiştir. Bu paralelde 1840 yılların Aydın valilerinin zaman zaman eyalet merkezini Aydın’dan İzmir’e taşıma çabasında olduklarını görüyoruz. Örneğin 1841 yılında Aydın eyaleti valisi olan Sait Mehmet Paşa Aydın yerine İzmir’de oturmak istemiştir. Sait Paşa eyalet merkezini Aydın Güzelhisarı’ndan İzmir’e taşıma gerekçesini “*eğerçi kendilerinin İzmir’de ikamet eylemelerinde Aydın eyaletinin hüsn-i idare-i umur-ı zabtiye ve maliyesine bir guna sekte gelmeyeceği ve ahar suretli uygunsuzluk melhuz olmadığı takdirde*” şeklinde belirtmiş ve isteği uygun görülmüştür. Sait Mehmet Paşa, 1842 Ocak’ında İzmir’e gelmiş ve artık Aydın eyaletinin merkezi İzmir olmuştur²³². Bu durum Sait Mehmet Paşa’nın defterdarı Salih Mehmet Paşa’nın Aydın valiliği döneminde de devam etmiştir. İzmir’in Aydın eyaletinin merkezi haline geldiği bu dönemde, Sığla sancağının yönetimi de Kuşadası’na nakledilmiştir. Ancak Yakup Paşa’nın 1843 yılında ikinci kez Aydın valiliğine atanmasıyla Aydın tekrar eyalet merkezi olmuş ve 1850 yılına kadar bu statüsü değişmemiştir²³³.

1845 yılına gelindiğinde Aydın eyaletinde yeni bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Aydın eyalet müşiri Yakup Paşa’nın görevinden alınmasıyla birlikte, Saruhan sancağı da Aydın eyaletinden ayrılmıştır. Eyaletin büyüklüğü nedeniyle iyi yönetilememesi ve Karesi sancağının da Hüdavendigâr eyaletinden ayrılmasıyla iki sancak birleştirilmiş ve buraya İbrahim Saip Paşa vali olarak atanmıştır²³⁴. Saruhan eyaletinin kurulmasıyla mali işlerle ilgilenmek amacıyla defterdara ihtiyaç olmuştur. Aynı tarihte Aydın ve Menteşe sancaklarıyla Denizli hassı kaymakamlığının

²³² Ceride-i Havadis sayı. 72 sene 1 Cemaziyelahir 1257

²³³ S. Tabak, İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1867–1950) EÜ Basılmamış Doktora Tezi (1997) 9–10.

²³⁴ A.MKT. 9322, Cevdet Dahiliye 13181

yönetimine Sadullah Paşa atanmıştır²³⁵. Bu tarihte Aydın defterdarlığı kaldırılarak mal müdürü unvanıyla Aydın sancağına Hacegandan Mehmet Galip Efendi ve Saruhan sancağına Namık Efendi getirilmiştir²³⁶. Mehmet Galip Efendi'den sonra Aydın mal müdürlüğüne Şerif Efendi görevlendirilmiştir. Kısa bir süre sonra Teke sancağı muhassılı Hacegandan Nazım Efendi'nin istifasıyla yerine Aydın sancağı mal müdürü Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Şerif Ağa görevlendirilirken, Aydın defterdarlığına bu defa Erzurum imar meclisi memurlarından Necip Efendi getirilmiştir²³⁷.

1263 Devlet Salnamesi'nden edindiğimiz bilgilere göre Saruhan eyaletine Sığla sancağı da katılmıştır²³⁸. Bu uygulama 1847 yılına kadar devam etmiş, 1847 Haziranı'nda Saruhan ve Aydın sancakları birleştirilmiş; Aydın eyaleti valisi Sadullah Paşa ile Saruhan valisi Saip Paşa görevlerinden alınarak yeni eyaletin valiliğine Yakup Paşa getirilmiştir. Bu durumda, sancakta defterdara gerek kalmadığından Saruhan sancağına mal müdürü atanmıştır²³⁹. 27 Ocak 1848 yılında Aydın sancağı mal kâtipliğine Mehmet Seci Efendi atanmıştır²⁴⁰.

1849 tarihinde Osmanlı eyalet yönetiminde yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve Büyük Meclislerin kuruluşuna ilişkin yönetmelik Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştı. Bu yönetmelikte mahalli idarelerin tanzimi için eyalet ve evliye-yi mülhakatta yeni düzenlemeler yapıldığı ve eyalet merkezlerinde birer büyük meclisin tertibinin kararlaştırıldığı ve örnek olmak üzere, Rumeli'de Edirne, Anadolu'da Hüdavendigâr ve Arabistan'da Sayda eyaletlerinde icra olunacağı ve sadık bendegandan birer meclis reisi ve ulemadan birer aza ve ikişer katib tayin olunacağı ve uygulamanın

²³⁵ Sadullah Paşa (Çerkez, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden biri olduğundan başlarda askerliğe dâhil oldu. H.1248 (M.1832/1833) liva ve sonra ferik oldu. Rebiülevvel H.1255'de (M. Mayıs- Haziran 1839)da vezir rütbesiyle Diyarbakır valisi, Rebiülahir H.1256'da (M. Haziran 1840)' da Ankara valisi olup, Rebiülahir H.1257'de (M. Nisan-Mayıs 1841) yılında azledildi. H. Rebiülahir 1260'da (M.Nisan -Mayıs 1844) tarihinde Akdeniz muhafızı ve Zilkade H.1261'de (M. Kasım 1845) Aydın valisi olup Cemaziyelahir H.1263 (M.26 Mayıs 1847) azledildi. Bkz. Sicill-i Osmani V 1429.

²³⁶ İ. DH. 5683

²³⁷ A.T.ŞF.1/92

²³⁸ 1263 Devlet Salnamesi

²³⁹ A. MKT.87/2 ve DVN. MHM.4/20

²⁴⁰ HR. MKT 19/40

yaygınlaştırılacağı belirtildi.²⁴¹ Ancak bu düzenlemenin Aydın eyaletinde uygulanıp uygulanmadığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Uygulama için öncelikle Rumeli’de Edirne, Anadolu’da Hüdavendigâr eyaletlerinin örnek olarak seçildiği hatırlanırsa bu düzenleme Aydın eyaleti için daha geç bir tarihte yapılmış olmalıdır.

Reşit Paşa sadrazam, Ali Paşa Hariciye Nazırı ve Rıfat Paşa Meclis-i Vâlâ reisi olunca, açıkta kalan Meclis-i Vâlâ eski reisi Halil Paşa’ya bir yer bulmak amacıyla Karaosmanoğlu Yakup Paşa görevinden alınarak yerine Halil Paşa gönderilmiştir. 1850 yılına geldiğinde ise Aydın’da Halil Paşa’nın valiliği döneminde, Padişah Abdülmecit İzmir ziyareti gündeme gelmiş; Padişah İzmir’de bulunduğu sırada Halil Paşa İzmir’e gitmesine rağmen Padişahla görüşmemiştir. Sultan Abdülmecit, İstanbul’a döndükten sonra Halil Paşa vilayet merkezini Aydın’dan İzmir’e nakledilmesini talep etmiş, buna gerekçe olarak da Aydın Güzelhisarı’nda bulunduğu süre zarfında, bölgenin havasının ve suyunun bünyesine iyi gelmemesini göstermiştir. Sultan Abdülmecit, İzmir’in coğrafi konumunun önemini de göz önünde bulundurarak 23 Ocak 1850 tarihli iradesiyle Halil Paşa’nın İzmir’de oturmasına izin vermiş; Halil Rıfat Paşa, 27 Şubat 1850’de Aydın eyaletinin merkezini İzmir’e naklettirmiş, bu durumda Saruhan, Denizli ve Menteşe sancakları İzmir’e bağlanmıştır²⁴².

Aydın eyaletin merkezi olan Aydın’ın bu statüsünü kaybetmesine sebep olmuştur. Aydın Güzelhisarı’nın eyalet merkezliğini kaybetmesiyle Aydın, sancak statüsüne indirilmiş, bu idari değişiklik sonrası Aydın’a kaymakam atanması zorunlu olmuştur. Bu tarihte eyalet defterdarı Nuri Efendi azledilerek yerine Nuri Efendi’nin kapı kethüdası Muhlis Efendi tayin edilmiştir²⁴³. Halil Rıfat Paşa İzmir mütesellimi

²⁴¹ Takvim-i Vekâyi, defa 399 (Hicri. 28 Safer 1265) Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Çadrcı, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan. Ankara 1985. 257–277.

²⁴² İ. DH. 12027

²⁴³ Cevdet Dahiliye 13496 “Beyan üzerine sadır olan fermanı-ı âli ve müteallik buyrulan irade-i seniyye-i şahane mukadi ve kayudun istifade kılndığı vechle Aydın valisi bulunan atufetlu Yakup Paşa hazretlerinin azliyle yerine ve devletlü Halil Rıfat Paşa hazretleri ve liva-i mezbur defterdarı saadetlü Kadri Efendi’nin dahi azliyle yerine müşarünileyh hazretlerinin kethüdalık hizmetinde bulunan saadetlü Muhlis Efendi nasb ve tayin buyrularak hazinece – bil icra iktiza eden mahallere âlim-i veçhile tahrir”

Osman Ağa'yı Aydın'a kaymakam olarak atamış; Aydın evkaf müdürlüğü İzmir evkaf müdürlüğüyle birleştirerek Ata Bey müdür olarak görevlendirilmiştir.

Eyalet merkezinin İzmir olması, 1850 ile 1867 yılları arasında eyaletin, İzmir eyaleti diye anılmasına sebep olmuştur. Ancak genel olarak Aydın eyaleti tabiri kullanılmaya devam etmiştir²⁴⁴. Halil Rıfat Paşa'nın İzmir valiliği döneminde kentte asayiş sağlanmış; İzmir nüfus yönetimi muntazam bir kayıt sistemine kavuşmuştur²⁴⁵. Ayrıca İzmir Devlet Hastanesi'nin temelleri de atılmıştır.

Tanzimat'ın hemen sonrasında Aydın eyalet merkezinin Aydın'dan İzmir'e taşınması hususunda Aydın eyalet valilerinin isteğinden daha da önemli gelişmelerin var olduğu düşüncesindeyiz. Faroqhi'ye göre; Osmanlı merkez yönetiminin, yabancı tüccarlarla ilgili işlerin mümkün olduğunca, alt düzeydeki memurlar tarafından yürütülmesi politikasına uygun olarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar kaza merkezi statünde bırakılan İzmir bu yüzyıla birlikte değişen ekonomik ve sosyal dengeler sonucunda kazadan eyalet merkezliğine yükseltilmiştir²⁴⁶.

1840–1867 yılları arasında Osmanlı hükümeti, taşra yönetim sistemini gözden geçirmek ve yeniden tasarlamak üzere bir dizi adım atmıştı. Bu tür önlemler arasında; vilayetlerin yeniden kazalara ayrılması, vilayet sınırlarının güncelleştirilmesi, iltizamın kaldırılması ve vergi toplama yetkisinin muhassıllara verilmesi, hükümet görevlilerinin maaşlarının dışında herhangi bir ücret talep etmelerinin yasaklanması sayılabilir. Aynı dönemde taşrada çeşitli dinsel ve etnik gruplara söz hakkı da sağlanmış ve bu grupların gücünü tanıma anlamına gelen bazı kararlar da alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda yerel ileri gelenlerden bazıları merkezi yönetimde görevlendirilirken bir kısmının da taşrada oluşturulan vilayet meclislerine katılımı sağlanarak varlıklı ailelerin üyelerine yerel yönetime katılma ortamı hazırlanmıştır. Gayrimüslimlerin de taşra kurullarına katılmalarını sağlamak için bazı adımlar atılmasına rağmen vilayet meclislerine seçilme işlemi son derece

²⁴⁴ S. Tabak. agt. 10.

²⁴⁵ M. Ali, Keskin İzmir Valileri (1992) 15.

²⁴⁶ S. Faroqhi, bk. Osmanlı İmparatorluğu. .II. 608 ve 633.

karmaşıktır. Çünkü bu sistem Müslümanların daima çoğunluk olmasını garantilemek üzere planlanmıştı. Oysa Batı Anadolu gibi bölgelerde, demografik bileşim temelinde bu tür “garantileri” haklı göstermek zordu. Reşat Kasaba’ya göre; bu reformların bir parçası olarak İzmir ve Beyrut gibi büyüyen kentler, yeniden merkezîleştirilmiş imparatorluk yönetimine yaklaştırılmak amacıyla eyalet başkentleri haline getirilmiştir²⁴⁷.

XVII. yüzyıldan itibaren bölgenin en büyük kenti haline gelmesine rağmen, Osmanlıların İzmir’i idari merkez haline getirmesi ancak XIX. yüzyılın ortalarında olmuştur²⁴⁸. Tanzimat döneminde merkeziyetçiliğin artması sonucunda, mali alanda yeni teşkilatlanmaya gidilmesi ve yerinde yönetim sisteminin gelişmesi; XIX. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesinin ve dış ticaret yollarının değişmesi; bunlara bağlı olarak büyüyen yeni yerleşme merkezlerinde idari bölünmenin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır.

²⁴⁷ R. Kasaba, age. 138.

²⁴⁸ İ. Tekeli, bk. Üç İzmir. (1992) 137.

SONUÇ

“XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aydın’da Yönetim” başlığını taşıyan bu araştırmada kolayca anlaşılacağı üzere Batı Anadolu’nun önemli bir kentinin idari yapısı söz konusudur. Literatür çalışmasında Aydın eyaletinin kuruluş tarihi olarak 1811, 1826, 1833 ve 1836 gibi dört farklı önerinin yapılmış olduğunu saptadığımız için araştırmanın ana problematiğini bu sorun oluşturmaktadır.

İlk öneriyi yani 1811’i benimseyen araştırmacıların kaynağı Asaf Gökbel’in “Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar” (1936) olup bu yazarın dayanağı da İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın “Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları Hakkında Malumat”(1929)’ıdır. 1811 yılında Anadolu’nun diğer sancaklarında birtakım değişiklikler olduğu ve II. Mahmut’un âyan nüfuzuna son vermek amacıyla girişimlerini başlattığı doğrudur. Ancak Aydın söz konusu olduğunda Karaosmanoğulları’nın nüfuzunun etkisiz hale getirildiği 1816 yılını beklemek, daha çok da Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’nın ölümünden sonra yapılan idari değişiklikleri izlemek gerekir. 1817 yılında Aydın ve Saruhan sancakları birleştirilir ve mutasarrıflık şeklinde yönetilmesi kararlaştırılarak Süleyman Paşa mutasarrıf olarak atanır. Nitekim 1817–1826 yılları arasında Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıf paşalar veya onların görevlendirdiği mütesellimler tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla burada 1811 değil Aydın sancağı için mutasarrıflık döneminin başlangıç tarihi olması açısından 1817 yılı önemli bir tarihtir.

İkinci öneri olan 1826 yılına gelince her şeyden önce bu tarihin hem Anadolu geneli hem de Aydın özeli için asıl dönemeç noktası olduğunu belirtmeliyiz. Anadolu eyaletinin dörde bölünmesi Aydın sancağının yönetimini de etkilemiştir. Bu süreçte Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamit, Teke ve Sığla sancakları vezir Hasan Paşa’ya verilmiştir. Bize göre bu tarih eyaletin kurulma tarihinden çok Aydın mutasarrıflığının sancak sayısının artması anlamına gelebilir. Bu döneme ilişkin belgelerde “Aydın eyaleti” tabirinin kullanılmayıp yerine “Aydın mutasarrıflığı” ifadesinin kullanılmış olması fikrimizi destekler niteliktedir. Bu düzenlemeden üç yıl

sonra Aydın sancağında meydana gelen Atçalı Kel Mehmet Ayaklanması Aydın yönetimini de etkilemiştir. Atçalı Olayı'nın sebep, sonuç ve gelişimini anlatan çalışmalar daha önce mevcuttu. Bu araştırmanın katkısı, üzerinde durulması, asıl vurgulanması gereken noktanın merkezî yönetimin duruma hâkim olmak, olayı bastırmak için âyanların yardımına muhtaç kalması ve hiç vakit kaybetmeden idari değişikliklerle yöreye mutasarrıf yerine mütesellim atanması doğrultusunda kararlar alması olduğunu göstermesidir. Buradan çıkarılan sonuç Atçalı Olayı'nın Devlete Aydın sancağında uygulamaya çalıştığı mutasarrıflık sisteminin geçersiz olduğunu açık bir şekilde sergilemesidir.

Üçüncü öneri olan 1833 yılına, Mısır sorununa değinerek başlamak doğru olacaktır. 1830'lu yılların tüm Anadolu eyaleti için olduğu kadar Aydın sancağı için önemli bir gelişme olmasının sebebi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Anadolu eyaletinin paşa sancağını ele geçirmesidir. Bu gelişme sonrasında Anadolu eyaleti ortadan kalkmış ve Kütahya ise Mukataat Hazinesi'ne bağlanmıştır. Bu arada Aydın sancağı Mısırlı mütesellim Süleyman Paşa tarafından yönetilmiştir. Mısır birliklerinin Anadolu'dan çekilmesinden sonra Anadolu'da otorite boşluğu yaşanmıştır. İstenmeyen bu gelişmeler karşısında Karaosmanoğulları'ndan Yakup Paşa, Aydın sancağının idaresi için muhassıl olarak atanmıştır. Kimi araştırmacılar ise Yakup Paşa'nın bu tarihte Aydın muhassılı olmasının yanında Saruhan, Menteşe ve Sığla sancaklarının da valisi olduğunu ifade ederler. Bu yaklaşım, 1833 yılının Aydın eyaletinin resmen kuruluş tarihi olarak kabul edenlerin tek dayanağıdır. Ancak dönemle ilgili belgelerde Yakup Paşa'dan "Aydın muhassılı" şeklinde bahsedilmesi bizim için Aydın eyaletinin henüz kurulmadığına dair önemli ipuçlarıdır.

Çağatay Uluçay gibi bir ustanın "Manisa Tarihine Genel Bir Bakış" adlı çalışmasında Aydın eyaletinin kuruluş tarihini 1811 olarak gösterirken, daha sonraki çalışması olan "Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri"nde bu tarihi kaynak vermeden farklı sayfalarda önce 1833 (s. 1) daha sonra 1836 (s. 284) olarak vermesi şaşırtıcıdır.

Bizim katıldığımız öneri Uluçay'ın kaynak göstermeden yaptığı bu son önerisi yani 1836 yılıdır. Aydın eyaleti 1836 yılında kurulmuştur ve biz bunu bugüne kadar hiçbir araştırmacının kullanmadığı bir belge ile temellendiriyoruz. Arşiv çalışmamız sırasında Hat-ı Hümayun tasnifindeki “*Aydın eyaleti redif askeri mansıbyla rütbe-i celilesi nizamıyla Aydın, Saruhan Sığla ve Menteşe sancakları berveç-i muhassıllık Yakup Paşa'ya tevcih edilmiştir*”²⁴⁹ ifadesi Aydın eyaletinin 1836 yılında kurulduğunu kanıtlamaktadır. 1836 yılında da “Redif Askeri Teşkilatı”nın Aydın'da oluşturulmasıyla Müşir Yakup Paşa yönetiminde Aydın eyaleti kurulmuştur. Başlangıçta askeri bir niteliğe sahip olan eyalet, daha sonraları mali, idari ve askeri bir nitelik kazanmıştır. Yakup Paşa'dan sonra Aydın valiliğine getirilen Fethi Paşa, Aydın eyaletini mütesellimi Namık Paşa aracılığıyla yönetmiştir. Fethi Paşa'dan sonra eski Tophane-i Amire Müşiri Tahir Paşa Aydın valiliğine getirilir ve döneminde önemli gelişmelerin yaşandığı görülür. Zeybek elbisesinin yasaklanması, kadıyla olan anlaşmazlık ve Topyatağı'nda kendi yaptırdığı köşkün masraflarının halktan zorla alınması yaşanan dikkat çekici olaylardan bazılarıdır.

Tanzimat döneminde Aydın eyaletinin Tanzimat'ın öngördüğü düzenlemelerin öncelikle uygulamaya konulduğu yöreler arasında olduğu anlaşılmaktadır. 1840 yılından başlayarak Aydın'a muhassıllar gönderilmiştir. Kısaca Aydın, bütün kurum ve kuruluşlarıyla Tanzimat'ın kolaylıkla uygulandığı önemli bir merkez niteliğindedir.

1841–1843 yılları arasında Aydın Güzelhisarı, Said Mehmet Paşa ve Aydın eski defterdarı Salih Paşa'nın müşirliği döneminde eyalet merkezi olma konumunu İzmir'e kaptırılmışsa da Karaosmanoğlu Yakup Paşa'nın 1843 yılında yeniden eyalet müşirliğine getirilmesiyle birlikte tekrar eyalet merkezi haline gelmiştir. 1845'te bu kez Yakup Paşa'nın çeşitli gerekçelerle görevinden alınmasıyla Aydın eyaletinin sınırlarında önemli bir değişiklik yapılmıştır. Söz konusu değişiklikle Saruhan sancağı Aydın eyaletinden, Karesi sancağı da Hüdavendigâr eyaletinden alınarak Saib Paşa yönetiminde yeni bir eyalet oluşturulmuştur. Bu dönemde bir sancağını

²⁴⁹ HH. 19073-F

kaybeden Aydın eyaleti, Menteşe sancağı ve Denizli Hassı kaymakamlığı birlikte yönetilmek üzere Sadullah Paşa'ya verilmiştir. 1847 yılında ise bu uygulamadan vazgeçilerek eyalet yönetimi, Karaosmanoğlu Yakup Paşa'ya tekrar verilmiştir. Değişen ekonomik ilişkilerin etkisiyle 1850 yılında eyaletin merkezi bu sefer kesin olarak İzmir'e taşınmıştır.

Buraya kadar söylenenler çalışmanın başında sorduğumuz ikinci sorunun yani “*Aydın ne zaman ve hangi şartlarda Anadolu eyaletinden ayrılıp, müstakil bir eyalet haline gelmiştir?*” sorusunun yanıtıdır. İlk sorunun “*XIX. yüzyılın ilk yarısında Aydın kimler tarafından ve nasıl yönetilmiştir?*” yanıtına gelince Aydın'ın 1800–1817 arasında Cihanoğulları ve Karaosmanoğulları; 1817–1830 arası dönemde mutasarrıf paşalar; 1830–1836 yılları arasında mütesellimler ve nihayet 1836–1850 arası dönemde valiler tarafından yönetildiğini söyleyebiliriz.

1856 Islahat Fermanı ve aynı tarihte yapımı kararlaştırılıp 1864'te hizmete açılan Aydın–İzmir demiryolu Aydın'ın idari yapılanmasını etkilemiştir. Aydın'ın idari alandaki bu serüveni imparatorlukta 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne sanıldığı kadar kolay geçilmediğini kanıtlamaktadır. XIX. yüzyıl Osmanlı kent tarihi ile ilgilenen araştırmacıların bundan böyle en azından yönetim söz konusu olduğunda dönemi, 1811–1864 olarak ele aldıkları takdirde merkezîyetçilik–adem-i merkezîyetçilik tartışmalarının daha derinlik kazanacağını ve bu dönemin daha iyi aydınlanacağını düşünüyoruz. Aydın tarihi eksenli bundan sonraki çalışmalarımızı bu doğrultuda sürdüreceğiz.

ÖZET

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ilk yarısında Aydın'daki yönetim olgusu incelenmiştir. Ayrıca, Aydın eyaletinin kuruluş tarihiyle ilgili araştırmacılar arasındaki ikileme dikkat çekilerek eyaletin hangi tarihte kurulmuş olabileceği netliğe kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Tez; Giriş, Sonuç ve Özet dışında üç ana bölümden oluşmaktadır.

I. Bölümde Aydın'da Âyanlık başlığı altında Cihanoğulları ve Karasmanoğulları âyan ailelerinin bölgedeki yöneticilik fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Ayrıca Aydın muhassıllığının sadrazam haslığına çevrilmesi ve 1811 yılı düzenlemesi bu bölümde ele alınan diğer önemli iki konudur.

II. Bölümde Aydın'da mutasarrıflık başlığı altında Aydın'da mutasarrıf paşaların ilk yılları ve 1826 tarihinde Anadolu eyaletinde idari alanda yapılan düzenlemenin Aydın sancağındaki izleri sürülmeye çalışılmıştır. Bunun devamında merkezileşmeye tepki olarak algılanabilecek Atçalı Kel Mehmet olayının sebep ve sonuçları ortaya konulmuştur.

III. Bölümde Tanzimat ve Aydın başlığı altında Tanzimat'ın hemen öncesinde oluşturulan müşirlik sistemi ve bu yapılanmayla beraber Aydın'ın sancaklıktan eyalete geçiş süreci üzerinde durulduktan sonra Aydın'ın eyalet merkezini İzmir'e bırakmasıyla çalışma tamamlanmıştır.

SUMMARY

In this research, administrative facts of Aydın in the first half of the XIXth century are studied. Attracting attention to the foundation date of Province (Eyalet) of Aydın about which there is a dilemma amongst the researches, the issue is also tried to become clear.

Apart from Introduction, Conclusion and Summary; the Thesis consists of three main parts.

In the first part, in the name of “the Notables (Âyanlık) in Aydın”, it is dwelled upon the administrative functions of Cihanoğulları and Karaosmanoğulları as notable dynasties in the district. Moreover, conversion of Aydın tax-collecting region (muhassıllık) to grand vizier private property, and 1811 arrangement are other two important subjects to be examined.

In the second part, in the name of “Tax Regional Government (mutasarrıflık) in “Aydın”, the first years of the tax collector governors (mutasarrıf) in Aydın; and, influences of 1826 administrative renovation for Anatolian provinces upon *Sanjak* of Aydın are studied. The reason and the results of the Atçalı Kel Mehmet Event as a reaction against the centralization policy are studied respectively.

As for in the third part, in the name of “the Tanzimat (reorderings) Era and “Aydın”, after the System of Commanders that was formed just before the Tanzimat Era, and the process of transformation of Aydın from a *sanjak* to a province being held, the study comes to an end with giving Aydın up being the center of the province for İzmir.

TEŞEKKÜR

Büyük bir sabır ve emek gerektiren bu tez çalışmamda benden kıymetli zamanlarını esirgemeyen, konunun belirlenmesinden savunma aşamasına kadar geçen tüm aşamalarda her zaman yanımda olan ve her türlü sorunu aşmamda büyük çaba harcayan sevgili hocam sayın **Prof. Dr. Serap YILMAZ**'a, kitaplarından, önerilerinden yararlandığım, farklı desteklerini gördüğüm **Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAŞARAN**, **Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŐ** ve **Yrd. Doç. Dr. Ayten CAN TUNALI** başta olmak üzere tüm bölüm hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca tez aşamamda benden desteklerini esirgemeyen arkadaşlarım **Kemal HAYKIRAN** ve **Dilara DAL**'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

A- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Babîali Evrak Odası Mektubi Kalemî 29/9322

Babîali Evrak Odası Mektubi Kalemî 87/2

Cevdet Dahiliye 13181

Cevdet Dahiliye 13496

Cevdet Dahiliye 3371

Cevdet Dahiliye 5569

Cevdet Dahiliye. 4510

Denizli Şer'îye Sicilleri 670

Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Belgeleri 4/20

Hariciye Mektubî Kalemî Belgeleri 19/40

Hatt-ı Hümayun 22345 -D

Hatt-ı Hümayun 13714

Hatt-ı Hümayun 16329

Hatt-ı Hümayun 17251

Hatt-ı Hümayun 17832

Hatt-ı Hümayun 18260-F

Hatt-ı Hümayun 19073-F

Hatt-ı Hümayun 19081

Hatt-ı Hümayun 19081-B

Hatt-ı Hümayun 19081-C

Hatt-ı Hümayun 19116-İ

Hatt-ı Hümayun 20047

Hatt-ı Hümayun 20094

Hatt-ı Hümayun 20094- E

Hatt-ı Hümayun 20379

Hatt-ı Hümayun 22830-C

Hatt-ı Hümayun 22833-E

Hatt-ı Hümayun 22833-F

Hatt-ı Hümayun 22833-G

Hatt-ı Hümayun 22833-İ

Hatt-ı Hümayun 22956

Hatt-ı Hümayun 23324

Hatt-ı Hümayun 23514

Hatt-ı Hümayun 25016

Hatt-ı Hümayun 25094-C

Hatt-ı Hümayun 28964

Hatt-ı Hümayun 33187-A

Hatt-ı Hümayun 3608

Hatt-ı Hümayun 7064

Hatt-ı Hümayun 7608

Hatt-ı Hümayun 8113

Hatt-ı Hümayun 9037

İrade-i Dahiliye 12027

İrade-i Dahiliye 1538

İrade-i Dahiliye 5683

Manisa Şer'iyeye Sicilleri No: 243

Manisa Şer'iyeye Sicilleri No 262

Sadaret Teşrifat Kalemî Defterleri 1/92

B- SALNAMELER

Salname-i Devlet-i Osmaniye

Sene

1263

1265

C-GAZETELER

Ceride-i Havadis

Takvim-i Vekayi

D- KİTAP VE MAKALELER

AHMET CEVDET PAŞA..1966. Tarih-i Cevdet. IX. Üçdal Neşriyat. İstanbul

_____ 1966. Tarih-i Cevdet. XI. Üçdal Neşriyat. İstanbul

_____1991. Tezâkir. III. Çev. Cavit Baysun. TTK Yayınları. Ankara.

AHMET LÜTFİ EFENDİ. 1292. Tarih-i Lütfi. I. İstanbul.

_____1292. Tarih-i Lütfi. V. İstanbul.

“Anadolu Eyaleti”.1948. İnönü Ansiklopedisi, II.

“Aydın”. 1982. Yurt Ansiklopedisi, II, Anadolu Yayıncılık.

“Kütahya” İslam Ansiklopedisi. VI.

AKIN. H.. 1946. Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma. İstanbul.

AKYILDIZ. A.. 2004. Padişah’ın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak. Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme. İletişim Yayınları. İstanbul.

ALTINDAĞ. Ş.. 1988. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841. TTK Yayınları. Ankara.

AREL, A.. Eylül 1989. Arpaz’da Beyler Konağı. Tarih ve Toplum. 69.

_____1998. Aydın ve Yöresinde Bir Ayan Ailesi ve Mimarlık: Cihanoğulları. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.

ARMAĞAN. M.. 2003. Devlet Arşivlerinde Tire. İzmir.

ARUNDEL. R.V.J..1834. Discoveries in Asia Minor. London

AVCI. A. Haydar.. 2003. Atçalı Kel Mehmet İsyanı, Belgeleriyle Aydın İhtilali ve Zeybekler. Halk Bilimi Dergisi. 2. kitap. İstanbul.

- _____2004. Atçalı Kel Mehmet İsyanı, Aydın İhtilali (1829–1830). E Yayınları. İstanbul.
- BAŞAR. F.. 1997. Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717–1730). TTK Yayınları. Ankara.
- BAŞARAN. M..2000. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türe Dokuz Eylül Yayınları. İzmir
- BAYINDIR. H. Hilmi ve H. Fehmi POYRAZOĞLU. 1966. Aydın Kenti, Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü. Aydın.
- BAYKARA. T.. 1969. Zeybekler, Zeybek Elbisesi Giyme Yasağı. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. 22
- _____1988. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.
- _____2001. İzmir Şehri ve Tarihi. Akademi Kitabevi. İzmir.
- CÂBÎ ÖMER EFENDİ. 2003. Câbi Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Salîs ve Mahmûd-ı Sâni Tahlîl ve Tenkidli Metin).II. Haz. Mehmet Ali Beyhan. TTK Yayınları. Ankara.
- CEZAR. Y.. 1986. Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih). Alan Yayıncılık. İstanbul.
- ÇADIRCI. M.. 1975. Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatı'nın Kuruluşu. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi. XII/14-23. 63- 75.
- _____Tanzimat'a Girerken Mütessellimlik Müessesesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. 28

_____1977. II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi. XXVIII/3-4.

_____1982. Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi. XIV/25.

_____1985. Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864). Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan.

_____1988. Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826- 1839). Belleten. LI/201.

_____1994 Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler. Mustafa Reşit Paşa Semineri Bildiriler: TTK Yayınları. Ankara

_____1997. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. TTK Yayınları. Ankara.

_____1999. Tanzimat. Osmanlı VI. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara

ÇAKIR. B.. 2003. Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl). Kitabevi Yayınları. İstanbul.

ÇATALTEPE. S.. 1997. 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu. Göçebe Yayınları. İstanbul.

ÇEVİKEL. N.. 2000. Kıbrıs Eyaleti, Yönetim, Kilise Âyan ve Halk 1750-1800. KKTC.

EMECEN. F.. 1991. "Aydın". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. IV. İstanbul.

_____2001. Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmet Emin Ağa. Belleten. LXV/242.

ERGENÇ. Ö.. 1982. Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Âyan Üzerine Bazı Bilgiler. Osmanlı III. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara

_____1999. Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar. Osmanlı. IV. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara

ERLER. M. Yavuz.. 2002. XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi. Türkler. XIII. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.

FAROQHİ. S.. 2004. Krizler ve Değişim 1590-1699. Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. II. Eren Yayıncılık. İstanbul.

GÖKBEL A.. 1936. Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar. Aydın Halkevi Yayınları. Aydın.

GÖYÜNÇ. N.. 1999. Osmanlı Devleti’nde Taşra Yönetimi: Tanzimat’a Kadar. Osmanlı VI. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.

HALAÇOĞLU. A.. 2001. Teke Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa ve Faaliyetleri. Isparta.

HALAÇOĞLU. Y.. 1991. XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. TTK Yayınları. Ankara.

İNALCIK. H.. 1996. Senet-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu. Osmanlı İmparatorluğu, Devlet ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler. İstanbul.

_____1996. Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. Osmanlı İmparatorluğu, Devlet ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler. İstanbul.

İPŞİRLİ. M.. 1999. Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi. II. IRCICA Yayınları. İstanbul.

JORGA. N.. 2005. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. V. Çev. Nilüfer Epçeli. Yeditepe Yayınevi. İstanbul.

KARAL. E. Ziya. 1987. Osmanlı Tarihi. V. TTK Yayınları. Ankara.

KASABA. R.. 2005. Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları. Çev. Banu Büyükkal. Kitap Yayınevi. İstanbul.

KEPPEL. M. G.. 1831. Narrative of A Journey Across The Balkan. Vol. II. London.

KESKİN. M. Ali.. 1992. İzmir Valileri. İzmir.

KILIÇ. O.. 1997. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı. Ceren Matbaacılık. Elazığ.

KIRAY. M. B.. 1998. Örgütlemeyen Kent İzmir. Bağlam Yayınları. İstanbul.

KUNT. M.. 1978. Sancaktan Eyalete 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. İstanbul

KUTLUOĞLU. M. H.. 1998. The Egyptian Question (1831 – 1841). Eren Yayıncılık. İstanbul.

KÜTÜKOĞLU. S. M.. 1985. Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan. İstanbul.

_____2000. 1826 Düzenlemesinden sonra İzmir İhtisabı Muhasebeleri 1826–1838. İzmir Tarihinden Kesitler. İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları. İzmir.

_____MCGOWAN. B.. 2004. Âyanlar Çağı 1699-1812. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi. II. Eren Yayıncılık. İstanbul.

MEHMET SÜREYYA. 1996. Sicill-i Osmanî. II. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.

_____1996. Sicill-i Osmanî. V. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.

MERT. Ö.. 2002. II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası. Türkler. XIII.

MUSTAFA NURİ PAŞA. 1992. Netayicül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi. Sadeleştiren: Neşet Çağatay. III-IV. TTK Yayınları. Ankara.

NAGATA. Y.. 1995. The Role of Ayans in Regional Development during the Pre- Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family. Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire. 19-129. Akademi Kitabevi. İzmir.

_____1997. Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme. TTK Yayınları. Ankara.

_____1999. Muhsinzade Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi. Akademi Kitabevi. İzmir.

ORTAYLI. İ. 1979. Türk İdare Tarihi. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları. İstanbul.

_____1985. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. 231-244I. İletişim Yayınları. İstanbul

_____1994. Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi. I. IRCICA Yayınları. İstanbul.

_____2000. Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri 1840–1880. TTK Yayınları. Ankara.

ÖZBEK. M. A.. Zeybek. İslam Ansiklopedisi. XIII.

ÖZCAN. M.. “Âyan”. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. IV.

_____1999. Osmanlı Devleti Tarihinde Âyanlık Dönemi. Osmanlı. VI. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.

ÖZDEMİR. R.. 1998. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Fiziki Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı: 1785- 1840. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.

ÖZKAN. M.K.. 1997. Aydın Valisi Yakup Paşa'nın Kuyucak'da Yaptırdığı Eserler. Cumhuriyetin 75. Yılı Millet Müzesi Yıllığı. I. Söke. 21–27.

ÖZKAYA. Y.. 1970. XVIII. Yüzyılda Mütessesimlik Müessesesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. XXVIII.

_____1978. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu. Belleten. XLII.

_____1985. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara.

- _____1994. Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık. TTK Yayınları. Ankara.
- PAKALIN. M. Z..1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. II. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul.
- PAMUK. Ş.. 1997. Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi: 1500–1914. Gerçek Yayınevi. İstanbul.
- SAKAOĞLU. N.. 1984. Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı. Yurt Yayınları. Ankara.
- SARICAOĞLU. M. E.. 2001. Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri: II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- SERTOĞLU. M.. 1969. Atçalı Kel Mehmet Efe.
- SEYİTDANLIOĞLU. M.. 1999. Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868). TTK Yayınları. Ankara.
- _____2002. Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı. Türkler. XIII. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- SEZER. H.. 1998.Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması: 1826–27. Tarih Araştırmaları Dergisi. XIX.
- SHAW. S. J. ve E. K. SHAW. 2000. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. İkinci Kitap. Çev. Mehmet Harmancı. E Yayınları. İstanbul.
- SYRETT. F.. 1992 The Commercial of Smyrna in the Eighteenth Century: 1700-1820. Athens

ŞANİZADE MEHMET ATAULLAH EFENDİ. 1290. Şanizade Tarihi. II. İstanbul.

ŞÖLEN. H.. 1943. Aydın'da 29 Gün Krallık Yapan Kel Mehmet. Yedigün Dergisi. 54.

TABAKOĞLU. A.. 1985. Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi.

TANCOİĞNE. J. M.. 2003. İzmir'e Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat: Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri: 1811–1814. Çev. Ercan Eyüboğlu. Büke Yayıncılık. İstanbul.

TANÖR. B.. 1996. Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri. İletişim Yayınları. İstanbul.

TEKELİ. İ.. 1992. Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19.Yüzyıldaki Dönüşümü. Üç İzmir. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul

TENEKECİ. E.. 2001. Paşa Yaylası. Aydın Kültür Sanat Bülteni. 12

TEXİER. C.. 2002. Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi. II. Çev. Ali Suat. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı. Ankara.

ULUÇAY. Ç.. Karaosmanoğulları'na Ait Bazı Vesikalar. Tarih Vesikaları Dergisi. 13/194.

_____1948. Karaosmanoğulları'na Ait Düşünceler. III. Türk Tarih Kongresi. 15–20 Kasım 1943 Ankara. Kongreye Sunulan Tebliğler. TTK Yayınları. Ankara.

_____1955. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri. İstanbul.

_____1968. Atçalı Kel Memed. As Matbaası. İstanbul.

- UZUN. A.. 2002. Tanzimat ve Sosyal Direnişler. Eren Yayınları. İstanbul.
- UZUNÇARŞILI. İ.H.. “Âyan”. İslam Ansiklopedisi. II.
- _____1929. Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları Hakkında Malumat. Devlet Matbaası. İstanbul.
- _____1983 – 1984. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Kuvvetleri Tarafından Saruhan, Aydın ve İzmir ‘in İşgaline Dair Vesikalar. Belleten. XLVII/185.
- VAK’A-NÜVİS ESAD EFENDİ. 2000. Vak’a-nüvis Esad Efendi Tarihi. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul.
- VARLIK. M. Çetin. 1991. Anadolu Eyaleti. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. III. İstanbul.
- _____1999. Anadolu Eyaleti Kuruluş ve Gelişmesi. Osmanlı. VI. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- VEINSTEİN. G.. 1976. Âyan de la Région d’ İzmir et Commerce du Levant (Deuxième Moitié du XVIIIe. Siècle, e). Etudes Balkaniques. III. Sofya.
- YAVİ. E.. 1991. Efeler: Kökenleri, Eylemleri, Töreleri, Dansları, Giysileri. Aydın Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları. Aydın.
- YERLİKAYA. İ.. 1999. Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devlet’inde Belediye Hizmetleri. Osmanlı VI. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- YEŞİL. M.. 1932. Kütahya İli’nin Kısa Tarihi. Matbaa-i Ebu Ziya. İstanbul.
- YETKİN. S.. 1997. Ege’de Eşkıyalar. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İzmir.
- YILMAZÇELİK. İ.. 1995. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır: 1790–1840 Fiziki İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı. TTK Yayınları. Ankara.

E- TEZLER

BAYKARA. T.. 1965–1966. XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti. İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Mezuniyet Tezi. İstanbul.

ÇADIRCI. M.. 1979. Tanzimat’a Girerken Türkiye’de Şehir İdaresi. AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

DEMİR. T.. 1996. XIX. Yüzyılın Sonlarında Denizli Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı. EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi. İzmir.

EFE. A.. 2002. Muhassılık Teşkilatı. AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. Eskişehir.

GÜRPINARLI. H. O.. 1996. Tanzimat’tan Birinci Meşrutiyete Manisa: İdari, Sosyal Ekonomik ve Demografik Yapı. EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. İzmir.

TABAK. S.. 1997. İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler: 1867–1950. EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. İzmir.

TOZDUMAN. A..1992. Aydın Güzelhisarı’nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844) İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

EKLER

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين
 والصلاة والسلام على سيدنا محمد
 وآله الطيبين الطاهرين
 أجمعين

شکر و کرامت مہماند قدرت و رفعت اقدیم لواء ابرین صدر عظیم ملک خاصہ اولیہ مہرب سہلہ بوزن اقدیم حاصلہ مذکور
 ابرین محصلین جهان زادہ حسین بکلہ اور زوزہ ابین بوزن بکلہ نقرایہ دوسری معینہ نامور کشتی انجمن مولیہ
 ہا بوزن طلایہ عراقیہ احاطہ و موالیہ جہا زادہ دوسری بوزن بکلہ نقرایہ دوسری معینہ نامور کشتی انجمن مولیہ
 جہا زادہ نک دہندہ ابجد بوزن غرض بقدری میر بکلہ اوقافی اولیہ بوزن ماعدہ خاصہ افسردن اولیہ دوسری معینہ
 افضا ایچکے خاصہ افسردن اولیہ اور زوزہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 بخیری دوسری خاصہ افسردن صدر سابقہ و بزرگ مبلغ جانب میری بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 و طلایہ عراقی دوسری صدر سابقہ کلید اقدیم بوزن محصلین تحصیل اتمش اولیہ فی الاصل طبعندہ و کوز اولیہ خسرت مفضا سخی
 ماکر کوزی حاصلہ اولیہ فقرا رعینہ تعیناتہ مبادرت راور مہر نک بوزن باقیوں ہا نکند جرمنا فغہ سارعت
 ایلیکا و برکت دوسری حاصلہ قلمہ لوزم کلوزیہ اور سابقہ ابرین محصلین کا کاز جہا زادہ صاحب بکلہ
 درک علیہ و حضرات مولیہ و خاصہ اقدیم سزک تحصیل مکہ اولیہ معینہ اتمش اولیہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 احاطہ اولیہ صرتہ ہم نقرا رعینہ نظام و تعیناتہ وارستہ و ہم دہندہ ابرین محصلین کا کاز جہا زادہ صاحب بکلہ
 جہا کدودن تحصیل اقدیم مال میری دوسری نور کس اولیہ معینہ اتمش اولیہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 بوزن بکلہ بکلہ سالف الذکر بکلہ نقرایہ مولیہ جہا زادہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 طرفین برابری اقدیم دوسری معینہ اسکی اتمش اولیہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 اسکی اولیہ افضا ایچکے و طلایہ عراقی دوسری مدرک اولیہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 قلمہ ارادہ اقدیم نقرا ابرین احاطہ اولیہ صدر سابقہ طرفین کلید مبلغ اقدیم اتمش اولیہ بوزن بکلہ بوزن بکلہ
 عراقیہ اردوی ہا بوزن احاطہ اولیہ صدر سابقہ مخصوص رعینہ اوقافی بوزن ماعدہ رسوت و سائر جہا بکلہ بکلہ بکلہ
 صدر عظیمی خاصہ اولیہ جہا زادہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 ابین بعض کس لکلید اقدیم بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 اولیہ معظرون بخیر بعد اولیہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 بوزن بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 کرامت مہماند قدرت و رفعت اقدیم بادشاهم حضرت بکلہ

بزرگوار تنظیمی ارادہ بیوردی صورتی نظامی اردوی ہا بوزن بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ
 بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ بکلہ

دگاه عالی قوجی باشیلرک منشا سنجانی مسلم حسن و شزاده الحاج ابوبکر اغا قولدرنک کاکاغدرک خدیو سید
سه تپه

ایدرن محصلی جهانزاده حسین بک مسلم مومی ایهاک عهد سند کائن مازون وصوبجه قضایای اعانی اولوب عجزاده سید
اولوب ابراهیم اغا نام کسنتی اعدام قصدر برسنده طقوز دفعه نفعی علم طریقه قضایان مذکور تین ورود مومی ایهاک ابراهیم اغا
بک مانده قولناقلرین هدم وطوب انداختیه اوج کون اوج کجه محاضره اوقریه و توناق قرینه اولوب خان لری و قضایان مذکور
اهالی ایهاک اموالدرین بیجا وهتک اعراض و کجه دجال و شوانی قیل و نایق اولوب ایهاک کیر و کوزلخواره عزمت و مومی
ابراهیم اغا حقنده افک و افتراقی متضمن ناعزمن و محضراشتکا وانخا ایدره جملرتن اهالی مزبور مسلم مومی ایهاک افاده
و تحریرتی التماسرا تاملر اهالی مزبور ناک حالرتن ترجمان مبر مومی ایهاک شرو مضررتی دفعیده ادعیم خبر لرینه رعیت بولور
نیازین اوج یغن مسلم مومی ایهاک ای نطه عرضکالنده تحریر واسترجام اید

Belge 2: Cevdet Dahiliye 3371 / H. 1206

نفر عالی

ابریه میسر و نغین منلی فرغینه زاده حاجی صبه آغا بن لر بنک عزیز بنه فره غنیه زاده
 خازنانه برجه و بچه حاجی عرغانک دامادی محمد آغانک نصیر و افکارنه / مابولری نظیر
 لهویبه بار شهیدیه معنونه رفیقه صوفیه اولونه ^{الله} او ارعبه ^{المصلح} مبارقبیه افخ نه زاده
 عار اصنی اسعد اسعد آغا فولدونه بر صافخ خربله کلوب غنیه فولدونه و بر غنیه ^{حاجی}
 موملی که اینه بولغنه ابریه میسر و نغین منلی نصیر افخ نه محمد آغا بن لر بنک خربله نری دخی کوز ^{سین}
 ایلغنه مبار موملی که قوی کوز ^{بیت} حکمه ^{بیت} صدیقی صبه صوفیه کوزنی ارونک مای خربله ^{حاجی}
 شمول لوظه زاجیلدی بری بولمه اجوبه خدوم ^{بیت} ما و لغو غنیه علمه ^{بیت} لر قنبری ^{بیت} حط علم ^{بیت} عالی ^{بیت}

بیدرق اولدولار

(1232)

بسم و ذيرم

بجوئو بوضورت جمله طرفداران اسكاسان او خلق ان شاد الله عليهم لويون در ايراني
توجه اولنون هلق قضا لوقيق امك ايدوب ققوا اساقيق كرم ايله ايران

مهاينو قدردانو ولي نعمتم ائتم

الحالة هذه الجوز او نور اوج سستی مادی کونه بونه تقریباً بیکده و ضربخانه عامه لرزه مضبوط مقاطعات بیدرک خاکبای همایون شاهانه لرزه بالاستیانه
شهر فلزیه ووزرا بولنایه بخلدک ملتم و محصلینه الزم واحاله اولغنده اولدیغی درکار و بوضورت اختیارده عرضی صلی دخی و ذرا کب تمع ایدرک لسی اوده
نیم کلده کونلو بولوب دول علیه به ابراز حسن خدمت اتملی قضیه سنده عبادت اولدیغی اسکاد اولدیغنده لله طمد ولله قوه طالع فینه مطالع سال
کرمه مالک سلف سینه نیک اکر بخلدی حکام شده و در فورسکه دره مراد خیریت معاد مایه کانه لری موجب حسن صودت بولوب قره عثمانه اوغلانیک زبیر اوده لرزه
بوخانه بخانی دخی بر مونتیر و قبضه تصرف اتملی و فقط ایدر بخصلفی قالمق ایسه ده مرقوملک اولدیغی ایستلاری جهیتله لایقینه اوده سنه حسن صودت
براونده صادره خانه بخانی کشارده سیما به اغا قیلدینه احواله و ارسال اولدیغی اولوب انجه موی ایه قره عثمانه اوغلانده مجوز اولدره لایقینه مصلحه یاریمدی
ایله سلیمان غاده بقیه خدمه دولت علیه ده بعضی بوندره اقم انظار و خواهش ایتمک ایدنه ده مرقوملک شرو مضرب لرزه اهتزاز و بی جا صارت ایدر ماسخ اولدره
ایر سیما به اغا فی الاصل انزیرلی اولوب اولغولانیک دقایق احواله واقف اولدیغنده محصله مژکوری طلب اولغولانیک منافع و طاراتی بیانه و تعداد اتملی ایدر
کمانه اوغلانیک مصلحه مژکوره لری وقوعه کنه بکنده اهلانیک مطالبه و قیامه سیله اخصان اساقیق و دول علیه به لایقینه منافع حصولی کونولک تقوی
و بوضورت دخی دینه سنک ترفیعه موقوف اولدیغی بیانه ایلدی ایدرکی اولوق بجلده نیکاد اولغولانیک و کیفیت خاکبای همایون شاهانه لرزه عرضی واست
ایله مینور اول شهر یاری بایه سی احسانه بوردیه دره محصلاتی مژکوره موی ایه لیک عهده سنه احواله و ارسال اولغولانیک ایدرکی دو کونک عقده اولدنه مجلس سواد
طرفه حکمانه و ماردنک تقریبی جهیتله ایدر بخصلفانک احواله موی اولدیغنده محصله مژکورک قره عثمانه زاده لرزه کوچیک همراغایه ابقای و یاخود موی
اغایه صادره خان بخانه اغا اغا احواله سی صودت لری بطوبیانه اولدنده بعضی قیلدی طرفنده قره عثمانه اوغلانیک اول و اخر سفر و حضرده دول علیه
بصله لری سبقت اتمدی زبیر اوده لرزه اولدره بخلدی جمعه کوز لرزه ملک عیالدرک لایقینه اجرای احکام نامیسر و اهالی و تقوا حد و تقریبه کلیم
بشهر بود و مواتر اولدیغنده بوندرک کلیه اولغولانیک قطع عروق و اعصاب لرزه وقت فریضه حالده و الحاله هذه موی ایه سلیمان اغانیک صادره خانه بخانی صلی
فی حسن صیتی و دکاد ایدر ده قره عثمانه اوغلانیک شرو مضرب لرزه و راسته اولدره بکونه ایدر بخصلفانک صادره خانه بخانه اغا اغا موی ایه دینه وادی و زادت
کاسب مطالع اولدیغی ایانه و دیکر بنده لری جاننده فی الحقیقه موی ایه سلیمان اغا مجرب بالطوار و طالعی یاور اولوب اولغولانیک دخی حقایق و دقایق لایقینه
موی ایه لیک اولوجه و زادت ایدر بکام اولسنه اوده سینه شاهانه معانه اولدره ایدر بطلدیغی زبیر ضبطه الوب اهالی و تقوی کلیم و تقریریه و قایم ایدر
دخی و لیدی کچی ملکنده تصرف ایدرک بوجه سنه قره عثمانه اوغلانیک درکار اولدره تغلب و استیلاری کلیه شرف اوجفی مؤول ایدرک ایزد و درسیانه و بوضورت
طرفنده استصواب و احکام اتملی ایدر ده اجرا و عدم اجرامی مطلقاً اوده سینه موی ایه موقوف موادده ایدرکی دهیم بطل عیالدری بوز لرزه ایدر فرمانه

کرامتو مهاينو قدردانو ولي نعمتم ائتم باد ساهم حفره بکنده

روضو غنیو روضو معانی اجمع ^{مطهر}
 بنویسند و در حال ندر عاجلانم و در کار عجلانم اولی اهل اسکان و ففوی زیر دست از خلد کرد
 بر صغی با انصاف و خلد و جبار منزه و سه ندر ندره خلوص به تکلیف قلوب و صیانه بانیه مجاز ندر غیبه
 نه حال که در عیبه به رضای باریده به مغایرتی بودم قدر الی کوز بصره بختی و نه شیخ ای طرفه مغایرت
 و قصد مجاری به مبارزه و بعد هفت صحت اریه کوز بصره احسار غاری بنی ای و فی اولی اینست
 بهن کتا ندر حیا و در غفایر به ندر خدمت ندر به ادرک طرفه ندر غیبه ایست بر طرفه خبر و بر مدینه
 محض ندر او و ندر خدمت ندر غیبه اولی ندره و ندر ندر ندر به و کوز خنامه ندر عیبه و کوز بر اولی
 و صوبه و اهلایه و ففوی عینه و کانه اهل ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر
 و مهنور و در صه و اهلک لدر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر
 و کس ندر و رویت اجمع اهل کس بر لجه ندر کوز ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر
 لدر ندر
 بر قریه القریبه بوظف و ندر و افعال بیوردی اجوبه ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر ندر
 بر ندر

دو تنه عنایتد عاطفتد واقفد و نعم جلالهم اقدم سعادت خردی
از میر محمد علی صه با تاملد وفاتد داشت کزانه و اعددم کلتن اوریندی و دزدی کون ایوبه و صاخر ضاه طرفیند
کله خیزاند کورنیش اوریندی بیانم تیزادم بر مقدر و منکب و زین قهریم شوفاد کو رفی صورتد باقی
هم کورینوریندی زمانه مهود اثر و زمانه خانی معوم ایدو کله مطالعه عیدت و النعیدیه کون الحاکم هفت
ایوبه سنجی مستملی الیه انما قریه احاله بویوریندی صاخر ضاه سنجینه و بستم آنکله و تقیمه بویوریندی
قیامد و زرای قهریم بویوریندی صاخر ضاه و قهریم ایام شدد مقاطعاه خیزد طقنه ضبط و اداره ارفند اوزده
خط عالییه کورینوریندی بویاب مطالعه جاکانم قهریم در استعددی مانع اربابی عنایت بویوریندی او نامه
مضمون منفی کجدم نابینانم اشتر بویاب مطالعه عیدت و النعیدیه رر رای صواب و بدو مستحسن کورینوریندی
رفی فادارے کیفیتد داشت و ادعوی احواله مدار معدنیه کانه اولد اصحاب نظر مصطفی ادر قوریند
و کلای النعیدیه جب و استغانه بویوریندی داشت و صجله فکلی عیدت تقیم اخطاه عریفه جاریه فویه
و موکاب قهریم جب بویوریندی اوریندی و او طب هونوبه موافق اراده عیدری بویوریندی او طب ده جان
اور ضاه صله موم الیورک

حوستو عنایتو عطفوننو و فی الامم السیما افندم حضرتای
 استبوماه ذرا کجہ الشریفہ ملک بلری درونجی حال کجوس ایمن سخاوت اولای سینه جگہ کونایہ جانبند ن
 کند و شک برادمی ظهور ایدوب فردوسی بولند ارکنه مباحثت ایلدکده طرف عاجزانہ لردخ توجہ و غیرتکنه نہ ظفر
 و مت رالید نظر فدن نوبله اراده اولمش جو استظا فزده ما موریتیز مغف جاننده در جو شفا افاده ایتمس
 حال کونز عت بی صولرند آتہ بینزدن مقدم فضلتو حاکم افندر سنا در لرنه ل نا افاده سنه دولت علیه ابدینند
 و لند ابراهیم با حضرت مرصه کجیه قرار و برضکر بنده مت رالید کونایہ به مطلوب ایتمس ما موریتیز اولظفر در جو
 جواب ایتمس ایسه کلذہ تحیراتی کوستر میوب یوم مذکورر بهای بیغوب مرغ صوا بیر وار همیا اولمیه صوت
 درجه لرح درجه سید سر بیج ایله لوا عزبور حد و ندرن اون ایل ساعت مقدارندہ عقوب سخاوت مذکور
 و مدینه کوز کحصار خالی فالکوب حیدر و جوه ولایت و مالک فقر اسر بنر انوی حیرت و بود و پل ان شاله و کجیه
 دولت علیه ایله واقفا مصاکمیه قرار و بر لریکی معلوم و لریکی اولدیجی یوضه بهر لاف کذا فی لطف و عنایت
 بیوروب بو حضور صک وجه صحتی اسما به مسترما و بولیدہ سخاوت خالی فالکوب سینه جگہ بولیدہ فرار یولی
 کند یکی در بار مرصمتر اده عرض و محضر تقدیم اولمشوق اتقا ایدرمی نوبله حرکت ایدم و سخاوت بولیدہ حال اولوی
 یوضه بالکجه طرف و کلذہ در عدالتقرامه بیلدر ملک لازم کلورمی و ایحال نوبله موافق اراده عالیبری
 اولور ایسه طرف و کلذہ اسبال اولندہ ادمز لطف و کرم ملک و اقامت ایتدر میوب بهر اخبار ستہ ایلدکده
 اعاده کور مستدجای عاجزانہ لریکز در افندم سید
 سید
 سید
 سید

الداعی مصلی
 کور حصار
 الداعی مصلی
 کور حصار
 الداعی مصلی
 کور حصار
 الداعی مصلی
 کور حصار

دفعه
۱۹۳
ق ۳
۱۳

امور داخلی

خیرات جليلة ومستلزم ثوابات جزیه اولیٰ بیت خالصه سیله دولتلو عسقلو والدیه سلطنت عالیة الشان حضرت نلریک ویکمطاش جورنده مہتمم نام محل مناسبه مجددا اثنا و احیاسنه موفقه اولدقلری چشمه رعنا سایه طوبی وایه جنب کشور کشایدیه رفیق حسن ختام اولمش ویکین ذی القعدة الشریفه تک بکری ایکنی بازار ایزسی کونی اختیار اولشان وقت مسعوده چشمه مذکورک اجراسی نصیم پوراش اولدیفنه بنه یوم مذکورده مشار ایسا حضرت نلری اولیٰ محل مذکور بالشریف مترقبه قدم مسامن زوم حضرت پادشاهی اولدقلری حالده ذات ملکی الضافات حضرت خلافتناهی اقدمزک دخی لطفنا واحسانا محل مذکوریه تشریفه رغبت همایون ملوکاھلری ایزان پوریش واشبوجیت خیریده پولشان سابق مشیرضرفخانه عامره و کتخدای مہد علیای سلطنت عسقلوعلیٰ تجیب یاشا و مشیر مابین همایون شاهانه دولتو رضایاشا وسابق دیارالسعادة الشریفه انالی حضرتای ایلہ خواص بنفکادن سائر ذوات مراسم مرغوبه استقبالی اجرا ایدرک چشمه مذکورہ ناظر تہشہ اولشان محل دلکشایہ سایه بخش شوکت پوریلہ زق اول حیدہ وقت مسعود مذکور دخی دخول پرلہ ابتدا انالی دارالسعادة الشریفه امامی پولشان اقدی وبعده ایکی نفر اقتدیلر دصایہ زمزمہ پیرای اناز واورادہ پولشان بیوک وکوجک حضاردخی دست کشای تبار اولوب بالتضرع والانتہال ادعیہ مخصوصه جناب ملوکاھہ جہ طرفندن ایضا فلتش وخوانندہ قرانلر زنجیلہ چشمه مذکور موصقلرندن سکری شربت اجرا وجیت مذکورہ ده پولشان ذکور واثاله اشراب واروا ودعا کویان موی الہم ایلہ سائر اقتضا ایدنلرہ دخی عطایای منہ احسان واعطا پوریش وحقی بوکہ اشبوجیت خیریه وثوابات جزیلہ دن دخی جنمکان رحمت نشان حضرت نلریک خرامندہ ریاض جنان اولان روح پرفخولری حصہ مند غفران وشادان اولمش وبعده عودت وطوبیو سرای معلاز بنہ عزیمت ملوکاھہ وقوعبولندلر

محصلین انخاب و تعیین برلہ صورت مأمور نلری منضمین یاز بنہ تعلیمات سنہ و اوامر علیہ بالاعطا بحال مأمور برلہ سوق واسرا اولمش واولنقده واشبوجیت خیریه توفیقہ تعالیٰ استکمال اساسی حال اہالی بیت خالصه سیله ممالک محروسه شاهانه تک هر طرفندہ اجرا اولندہ جنتدن اودقوله بحال بعیدہ ده دخی بواصول محاسن شوک اجراسی منضمندہ امثال وجہلہ اورا زدن دخی وجہ اہالی بدن اقتضا ایدنلر جلب ایلہ خصوصات لازمہ بعد المذاکرہ تنظیمات خیریه تک بنہ تعالیٰ هر بر مجملہ جاری اولقی اوزرہ اقتضاسنہ بافلندہ اولملہ همان جنب حق و فیاض مطلق ذات شوکتکسان حضرت پادشاهی یه تو کفر عمر و اقبال احسانیلہ مأمورین دولت علیہ بی دخی کافہ امور و خصوصاتده و متوفق تبعہ بی اشبوجیت سنہ تک ایغای تشکر لہ هر درلو معمودیتہ موفقی پورسون آمین

آئی الذکر محالہ تعیین یور بلان محصلینک اسامیسنی مین دفتر در

ترتیب اول

فریقان کریمندن روس محافظی سابق	فریقان کرآمدن طرابلس والیس سابق رائف یاشا
محصلان روس و بقی و ہزار غراد	محصلان شہر و یکی بازار و جمعه عتیق و عثمان بازار
درکاء عالی قیوچی باشلرندن بتدری علی یاشا برداری خلیل بک	سابق جزیرہ محصلی قیوچی باشی حسین انا
محصلان سلسرہ و ناحیہ شمشلی و ناحیہ طوغچی و ناحیہ اخلاطور و شاوروی و ناحیہ قرہ زرقضاء چارداق و امور فقیہ	محصلان بالباطانی و ماجینہ و ایسالی و خرسو و طوغچی و کوسنجہ
سابق سلاتیک میران حریر امینی عبدالاجد انا	درکاء عالی قیوچی باشلرندن سالاسلیہ و یودہ سی مصطفی بک
محصلان وارنہ و پالخن و منقالبہ و قوزلیچہ و بازار جتی و پراودی	محصلان اسلیہ و باتوبی و نواجی و قرزل اناج و شانون ابلی و خواجکاکا ندن و داخلیہ کاجی
درکاء عالی قیوچی باشلرندن مسوری و یودہ سی سلیمان انا	درکاء عالی قیوچی باشلرندن سالاسلیہ و یودہ سی مصطفی بک
محصلان احویل و مسوری و زوس بقصری و سوزہ بولی و ایدوس و قرین اباد	محصلان یوزہ و مندیہ و بیکار و حصاروی و قرق کلبسا
محصلان ناستر و قیلور بنہ و روسپو و کوبریلی و بریلہ و نکوش	محصلان خوجکاکاندن داود یاشا کتخداسی سابق احد اقدی
ابراہیم یاشا کتخداسی عبدالرحمن بک و محصلان کریمہ و خوروشنہ و ناسلیج	محصلان جمعہ و جہار شنبہ و اگری و بیجاق و سر قیچہ و اسطوردہ
	قواہم منسلی سابق قیوچی باشی صالح انا
	محصلان کور قیچہ و پہلنہ و قولونیزہ و ادر

مقدم و مؤخر طبع و تمثیل اولشان نسخہ تقویم و قایعہ بیان و اشعار اولدیلرینی اوزرہ بلطفہ تعالیٰ در دست اجرا اولان تنظیمات خیریه اقتضاسنجہ ممالک محروسه شاهانه دن شمذیک مسئنا اولان بعض محال بعیدہ دن ماعدا بنہ تعالیٰ اشوب الی الی محرمی و وارندن اعتبارا التز امان اصول ظلیہ سی رفع والنسا و ہر بر محکم امور ضبطیہ و مالیہ سی شرع شریفہ و تنظیمات خیریه بہ تطبیقا حسن اداره سیلہ سایہ مرحتوایہ حضرت ملوکاھہ ده بکتنہ یه غدر و مضرت وقوعہ کلامک و واردات معینہ یه خلل کتور لاملک اوزرہ بالجلہ تبعہ و اھالی ملکتنک ازہر جہت استحضال امن و اسایشی منضمندہ بشدکان و داعیان سلطنت سنہ دن مجرب الاطوار

دفعه
۳۹۹
فی
ص

وقوع عاقل سینه

در زمان تعالی و تقدس حضرت تهری روح جسم عالم اولاد ولی نعمت پیروز
 پادشاهین اندر حضرت تهری عمر و اقبال و شوکت فراوان اجماع پیورسون
 مصر و ابسی ابراهیم پاشا جلوس اجل مرصودیه بکنده انحال دار بقا انیش
 و عواطف علی حضرت شایه دن دولتو عیاس پاشا حضرت تهری
 عهد سته مجدداً رتبه و الای وزارت احسانیه مصر ابائی قوجه و تقویض
 پیوریه قی اولیاده تصدیق اولسان امر عالی اعظم رجال دولت علیسه دن
 دعای ناملری عطفونو معلوم یک اندی حضرت تهری و ما طیبله مقصدیجه
 ارسال پیوریشدی میرشارالیه حضرت تهری مصره و وصولده امر عالی
 مذکور لازم کلنر مواجه سنده بالتعظیم والتوقیر فتح و قرانت و مشار الیه
 عیاس پاشا حضرت تهری اولو جهسه مأمورین جسته به اعلان و اشاعت
 ابواب والی مشارالیه حضرت تهری جنبیده پیورجهسه شایان پیوریلان
 اعطاف سنیه جناب شهنشاهینک بمقتضای عبودیت بالذات انشای شکر
 و محبتی صحنه خاکای همایون حضرت پادشاهی به رمال اولوق شرفنه
 ثابت ایچون کال مسار و انبیا و افتخار الیه در مساده تک اوزره مصر دن
 اسکندریه به ورود ایدرک میرشارالیه حضرت تهری بار فاقه جمیدیه نام
 و ایوریه مایونه را کا اوردن نهضت و حرکتله ماه عاقل انوشی چهارشیه
 صک و فی صحیح یا بالنسلا در مساده مواصلت ایچن اولسزله چرانان
 سانسرای عالیسی جوارنده کائن فرعیسه نام ساحطنه به تزول ایدرک
 شهر مزبورک اون سکرینی جمعه ابرسی کوفی مابین همایون مکارم مشعون
 حضرت جهسا نداری به جناب و وکلای نظام حضرتانسه مخصوص اولان
 نشان عالیردن بریمی تطریق برله شیخه قضیه بنده پیوری و لطف و محافظت
 جناب شهر یاری اقتضای جلیلی اوزره فوق العاده مظهر نوازش و التفات
 جناب خلافتناهی پیوریش و مر اسم هر ضرر به دن اولسزینی و جهله بکرینی
 بازار ابرسی کوفی دخی باب عالی به کلشدر

موجوده تک والو به مفقود تک قطعاً مناسبه به تفسیریه هر کز ابالاته
 بر یوک مجلسک ترتیب و تکلیلی ساخته برای عیسو راولان امر و قربان
 معدلتعاون جناب جهالها فی مقتضای جلیتدن اولوب فقط بواسطه بحاسن
 شوک اول امرده توبه اوله قی روم ایلسدن ادریه و اطولیدن خنداوندکار
 و عربستان صیدا ابالایرنده اجرامیه بنده کان سلطنت سینه دن پیوریش
 و طاندن بر اعضا و ایکه پسر نگر کاتیک مأمور و تعین فلسفی و بعدسه ابالات
 سازه ده دخی بالتدریج اجرامی مناسب اوله جندن اشقی و جملسک و راست
 و اندعنان و کابنارنسه خابری لدی انشامل ادریه فلسفی ایچون اعدیت
 و ر و پتلی چه تبه ضعیفله مکوی بیسی سابق عزتو سسر المذکر و کتک
 رئیس و مکرمه بلهلو نردن فضیلتو حسام المذکر ایچون اعضا و فرسی
 فائقای سابق خواجه کمال احسان انشیک کاتب اول و خندانیک کاتب
 ایچون دخی انشامل اولدی همایون دفترداری سابق سمانی کاه انشیک
 حضرت تهری رئیس و بیجه مکرمه بلهلو نردن فضیلتو عیدیه راجت تک
 انشیک اعضا و فرسی راجت خارجه خلفه سندن مختار انشیک کاتب اول
 انشیک و تعین اولش و ایچون همایون راجت سندا دتو امین انشیک
 بالاراده سنده مأموریت مخصوصه الیه صیدا جا بلنه عزت ایدر جکندن
 مجلس ایچون بنده سندن مأموریندن صرف فتنرله موقت اوله قی جملس
 مذکور بامتنه دخی انشیک موی الیهک مأموریندن حقه و به ناری بله موی
 سنا کای شوکت اختیاری جناب جهالها راجت انشیک ان اراده حکمت انارده
 حضرت پادشاهی دخی ایچو جهله شرفین متوج و مدنیور پیوریش اولش
 منطوق عالیسی اوزره انشیک برای اجرا فتنر اولوب بیسانه حاجت اولش
 و جهله طرازنده مصایف اوزره و اعصار اولان محسنات عصریه حقیق
 ملوکانه به غایت نهایت اولسزینی مثال مجلس مذکورک پیورجهسه و تقی
 و تکسلی دخی بجمرد سینه بلاقوه جناب شهر یارده ناسدس متاع
 ملک و ملت و تسویسل مصاح تبسعه و رحمت قضیه مطاوه سن مسکسل
 و هر بمصالحه کاهی حقیق اولشها ندمت و سه و ای مستنزه مواد الفصد
 ایدرکندن همان زمین تعالی و تقی اس حضرت تهری واضع دتام شوکت و مدار
 افتخار سلطنت اولان شهر یار ایدرک در تان و هر دمک چشم جهان انشیک
 حضرت تهری مادامت الازمان اریکه برای شوکت و شان پیوره آمین

الذله تعالی و تقدس سبب استعجابش کانه امام و هیطه فرمای اعصار و ایچون
 اولان زمان عدلت نشان جناب خلافتنا دیده بلنه تبسعه و رحمت برای
 اسوده نشین منطوق امنیت و استراحت اولش ای باب لازمه سنا استعجاب
 فردا فریده تک هیچ پیورجهسه بلنه و نام دیده اولسزینی نردن بیسندن
 حضرت جلیلار دیده فوق العاده منطوق و تقی و رحمت و هیطه و رحمت
 جبارده تک شکر فی بلوب ملک صدیق و استعجاب سنده دتو انشیک

جناب حق پادشاه معالی نهاد و شهنشاه امر احسان ایدر حضرت تهری هر حاله
 توفیقات بیخایت صمدانیه سنده معارفه الی الابد زینت افرازی اولرک عدل و داد
 پیورسون همیشه مراد حرجت معناد جناب ملوکانه تسلیق امور ملک و ملت
 و تسهیل مصالح تبسعه و رحمت قضیه خیریه سنده منحصر اولوب مشهور
 جهان و جهالیان اولان بویجه ما ارجلیله و تفلیحات ملک و اصلاحات امور
 انصاحیه و فطیله تک خلاوه جدیده حینه سندن اولش اوزره بیکره دخی ملک
 پیورسوسه المسالک حضرت سناها تک تنظیم اداره جمیدیه سنده ایلات

عظمتو اقمم حضرتى
ايريه دلسي زوقويل باآ حضرتى ايريك هزى نوحه توفيق اين مسنده طرله مقربك ايريه ويا خود منيب بخونى و شونيك مكد و تفسليك نقرخاوى رهبرنده
سويزد ايريه اوداده قانقلام بوناه زانك ايريه قانقلمغه نعيده قوسى خطبوى منظره لاما جنابه زهى بريله اوزره قصه قصه تجراندنه اتمس دانده ايريه
ناله اتمارده سبانه اولدغه نوك مقربك هلاص ايريه ايريه فرقه اولميس وئ ايه حضرتيك اصل سله ايريك نقرخان اولمى صورنه اولوب بونم وجودم
ايز عذرت دانم هر حتمه عيتقول جناب ونعمه مازعتا ليك هاله ابروتخانه سرعه اولمنه سفته حديد جناب موكله قائل اولمى سمانده بونلله
استا و اشعار اولمى ديلم و لانت ايه حضرت ايريك نقرقبيده سركى معتمده ايريك صلا عار و عثمانه ايريك وئ ايريه قانقلمغه خويل مائورى نسبت كوچك
اولمى و بوهوتنه خطبه عسكب باآ و قحى باآ و هاجيه نكلى باآ حضرتي بلكه بونلويى هاله با نفاسه ايراد اولدقه انكر طرفنه دختي تصريف قلمس ايريك
اون با هلاص ايريه اروزانه كرامت عولنه حضرتي تاجدارى معتمده دست فرود بويور ايريه نقرقباى عاليسه و زره حكمة بادت اولمى با اين نكله شانورى
مردميه جاكر ايريه
هلايرى ايمى اولده او تكي ساير اصف اولر قزان سكرده كامل نظام
مسائل نادر طفته ساها بوينا و يشنه مسلى صدرتبا هدى اوده رشا سادد
خطبه ايريك نقرقبيده سركى معتمده ايريك وئ ايريه قانقلمغه خويل مائورى
مشهد و مرقده و بوزله اوده سبه جناب مئا: ايجان كلبنه وئ ايريه وئ ايريه قانقلمغه خويل مائورى
ب. صوبه صوبه ميهيزه اعاد قلمسه اولمغه اولميه اوده نه هفتنه وئ ايريه قانقلمغه خويل مائورى

م
م

Belge 15: İ. DH. 12027 / H. 1266

Resim 1: 1830'lu yılları Tralles – Aydın- Güzelhisarı'na ait bir gravür (C. Texier Küçük Asya İstanbul Matbaa-i Amire, s.110 1339)

Resim 2: Cihanoğlu Cami (Onarımdan Önce, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983)

Resim 3: Atçalı Kel Mehmed (M. G. KEPPEL. 1831. Narrative of A Journey Across The Balkan. Vol. II. London)

Resim 4: Tahir Paşa Konağı. Batı Cephesi (Mükerrerem Kürüm Arşivi)

Resim 5: Tahir Paşa Konağı. İçten, Doğudan Batıya Bakış (Mükerrerem Kürüm Arşivi)

Resim 6: Kuyucak Genel Görünüm (Serap Yılmaz Arşivi 2006)

ÖZGEÇMİŞ

Aysun SARIBEY, 1981 yılında Balıkesir'in Dursunbey ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Balıkesir'de tamamladı. 2002 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2004 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Orta Öğretim Alan Öğretmenliği Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği tezsiz yüksek lisans programını tamamladı. 2003 yılı Aralık ayında Adnan Menderes Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Hâlen aynı yerde görevine devam etmektedir.